

**KLJUČNE ZNAČILNOSTI
SLOVENSKE POLITIKE
V LETIH
1929 - 1955**

Znanstveno poročilo

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

KLJUČNE ZNAČILNOSTI
SLOVENSKE POLITIKE
V LETIH 1929-1955

Znanstveno poročilo

Zdenko Čepič • Tone Ferenc • Aleš Gabrič
Bojan Godeša • Boris Mlakar • Dušan Nečak
Jože Prinčič • Božo Repe
Anka Vidovič-Miklavčič • Peter Vodopivec
Milan Ževart

Ljubljana, september 1995

Izdal in založil:
Inštitut za novejšo zgodovino, p. o.,
zanj dr. Jasna Fischer, direktorica

Tisk: Bori, september 1995

Naklada: 1100 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
949.712"1929/1995"

KLJUČNE značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955 :
znanstveno poročilo / Zdenko Čepič ... [et al.]. - Ljubljana:
Inštitut za novejšo zgodovino, 1995

ISBN 961-90261-0-1

1. Čepič, Zdenko
53722624

Po mnenju Mihistrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-813/95, z dne 20. 9. 1995 šteje publikacija za proizvod, od katerega se plačuje 5 % davka na promet proizvodov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

Državni zbor Republike Slovenije je zaprosil slovenske zgodovinarje, da pripravijo znanstveno poročilo o novejši zgodovini Slovencev. Besedilo naj bi bilo zgodovinopisna podlaga za opredeljevanje državnega zbora do nekaterih odprtih vprašanj bližnje preteklosti.

Težišče poročila je zato v prikazu prelomnih točk, ki so ključne za razumevanje in pojasnitev vzrokov za razcep v slovenski družbi. Zato obravnava predvsem politična vprašanja, vendar pa upošteva tudi druge vidike (gospodarske, socialne, kulturne), pomembne za razumevanje slovenske razcepljenosti. Časovno zajema slovensko zgodovino tridesetih let, ko sta polarizacija in idejna nestrpnost naraščali, drugo svetovno vojno, ko so nasprotja dosegla vrhunec in se končuje s petdesetimi leti našega stoletja, ko že popušča pritisk totalitarne države.

Poročilo je napisano na podlagi do sedaj opravljenih raziskav in vedenja avtorjev ter je vsebinsko usklajeno. Besedilo je namreč skupinsko delo dvanajstih slovenskih zgodovinarjev, izbranih na podlagi njihovega dosedanjega znanstvenega dela. Vsa organizacijska in koordinacijska dela je opravil Inštitut za novejšo zgodovino. V avtorski skupini so bili: dr. Zdenko Čepič, znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino, prof. dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino, dr. Aleš Gabrič, asistent-doktor Inštituta za novejšo zgodovino, dr. Bojan Godeša, znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino, mag. Boris Mlakar, asistent-magister Inštituta za novejšo zgodovino, prof. dr. Dušan Nečak, redni profesor na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete univerze v Ljubljani, dr. Jože Prinčič, znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino, znanstveni svetnik Inštituta za novejšo zgodovino, dr. Božo Repe, docent Pedagoške fakultete univerze v Mariboru, dr. Anka Vidovič-Miklavčič, višja znanstvena sodelavka Inštituta za novejšo zgodovino, prof. dr. Peter Vodopivec, redni profesor na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete univerze v Ljubljani, in prof. dr. Milan Ževart, redni profesor v pokoju.

Ljubljana, 15. septembra 1995

Vsebina

SLOVENCİ V KRALJEVINI JUGOSLAVIJI (1929 - 1941)

Svetovni in evropski okvir	7
Slovenci v jugoslovanski državi	12
Gospodarske in družbene razmere ter kriza	16
Slovenske politične stranke	17
<i>Katoliški tabor</i>	17
<i>Liberalni tabor</i>	23
<i>Socialistični in komunistični tabor</i>	25
Slovenske politične in ideološke delitve pred drugo svetovno vojno	28
Drugi svetovni vojni naproti	30

SLOVENCİ MED DRUGO SVETOVNO VOJNO (1941 - 1945)

Položaj slovenskega naroda ob okupaciji 1941	33
Odnos prebivalstva do okupatorjev	37
Odnos političnih taborov in strank ter katoliške cerkve do okupacije in okupatorjev	40
Osvobodilna fronta slovenskega naroda	42
Slovenska partizanska vojska	47
Ukrepi okupatorjev za zadušitev slovenskega odpora	51
Protirevolucionarni tabor in kolaboracija do kapitulacije Italije	57
Dolomitska izjava	62
Položaj na Šlovenskem jeseni 1943	64
Slovensko domobranstvo in druge protipartizanske formacije po kapitulaciji Italije	66

Graditev slovenske državnosti	70
Pogledi od zunaj na dogajanja na Slovenskem	72
Pred koncem vojne	73
Smrtne žrtve Slovencev v drugi svetovni vojni	76
Značaj vojne na Slovenskem 1941-1945	78

SLOVENCİ V FEDERATIVNI JUGOSLAVIJI (1945-1955)

Mednarodni položaj v desetletju po drugi svetovni vojni	81
Politični razvoj Slovenije 1945 - 1948	83
Preobrazba gospodarstva	91
Kultura pod sovjetskim vplivom	98
Informbirojevski spor	101
Iskanje drugačne poti v socializmu	105

SLOVENC V KRALJEVINI JUGOSLAVIJI (1929 - 1941)

Svetovni in evropski okvir

Zadnje desetletje pred drugo svetovno vojno - trideseta leta našega stoletja - v zgodovinskih študijah večinoma ni obravnavano kot posebna doba, temveč kot sestavni del nekaj več kot dvajsetletnega obdobja med obema vojnoma. V resnici je to obdobje svojevrstna celota in se v svetovnih in evropskih razsežnostih bistveno razlikuje od predhodnega desetletja, ki je sledilo versajskim in pariškim dogovorom in prvemu svetovnemu spopadu. V tridesetih letih 20. stoletja, v razmerah do tedaj največje krize v zgodovini kapitalističnega gospodarstva, so v neizprosno, na videz dokončnem obračunu ena ob drugo trčile ideje, ki so obvladovale zahodni industrijski svet od začetka moderne industrijske družbe dalje. Liberalne meščanske, socialistične in celo konzervativno-reformne predstave, ki so imele po letu 1918 svoje pristaše v mnogih evropskih državah, so izgubljale svojo prepričljivost in socialno podporo, rastla pa je popularnost nacionalno, rasno in socialno ekskluzivnih ideologij, ki so obljubljale radikalno razrešitev nasprotij in kratkoročno uresničitev nacionalnih, socialnih in političnih ciljev.

Velika gospodarska kriza, ki se je po letu 1929 iz ZDA razširila v Evropo, je prizadela vse gospodarske panoge, celo proizvajalce hrane in surovin, in v dolge vrste brezposelnih pognala ne le osiromašene kmete in industrijske delavce, temveč tudi pripadnike srednjih slojev (v Veliki Britaniji tri, v Nemčiji celo šest milijonov brezposelnih). Prve znake denarne in gospodarske ozdravitve je bilo v nekaterih državah čutiti leta 1932, v večini držav pa je bila kriza premagana šele v drugi polovici tridesetih let. V nasprotju s pričakovanji komunističnih in marksističnih ideologov gospodarski polom ni nikjer okrepil socialističnih in komunističnih strank ali spodbudil k prevratniškemu nemirom, ki bi napovedovali socialno revolucijo. Nasprotno: utrdil je moč in avtoriteto državnih ustanov; policija je povsod dobivala večje pristojnosti, liberalna gospodarska politika se

je umikala politiki državnega poseganja v gospodarstvo in začel se je nov pohod protekcionizma, zapiranja nacionalnih trgov in omejevanja mednarodne menjave, ki je poglobljajal mednarodna nasprotja in delitve, ki pa mu je hkrati po letu 1935 sledil nov gospodarski vzpon.

Tako so bile v tridesetih letih evropske države z liberalno, meščansko parlamentarno usmeritvijo v izraziti defenzivi. Velika Britanija je sicer res uživala notranji mir, saj je njen politični sistem deloval v skladu s tradicijo, toda v zunanjepolitičnem pogledu se je še vedno obračala predvsem h kolonijam in se začela pozorneje ukvarjati z Evropo šele potem, ko je Adolf Hitler že uresničeval svoje grožnje in je bila druga svetovna vojna pred vrati. V nasprotju z Veliko Britanijo je Francija, ki je po letu 1918 veljala za glavnega čuvarja evropskega meddržavnega miru in reda, v tridesetih letih doživljala zaostrene notranjepolitične krize, ki so v isti sapi krepile levico in desnico in dodatno cepile že tako skrajno razcepljeno francosko politično prizorišče. Nemoč Francije na mednarodnem področju je jasno razkrila nesposobnost Pariza, da bi se uprl enostranski nemški odločitvi o plačevanju reparacij, nato pa so jo druga za drugo potrjevale ponesrečene francoske diplomatske akcije, ki so končno katastrofo doživele ob francosko-britanskem pristanku na Hitlerjev diktat v Münchenu in delitev Češkoslovaške leta 1938.

Trideseta leta so bila tako v Evropi posebej naklonjena krepitvi treh držav, ki so, čeprav različno neučakano, težile k spremembi po prvi svetovni vojni nastalega evropskega meddržavnega in socialnega reda. To so bile Italija, Nemčija in Sovjetska zveza. Italijo, kjer je fašizem prišel na oblast že v dvajsetih letih, je sicer gospodarska kriza prizadela podobno kot druge zahodnoevropske države, toda Benitu Mussoliniju je uspelo s spretno gospodarsko in socialno politiko naglo povrniti notranjo stabilnost. S Hitlerjevim nacionalsocialističnim vzponom v Nemčiji leta 1933, ki je bil posledica dolgoletne nemške notranje gospodarske in družbene nestabilnosti, obenem pa tudi protinemške antantne politike po prvi svetovni vojni in tragične razbitosti nemškega socialističnega in demokratičnega tabora, se je začel nagel dvig nemške mednarodne vojaške in politične moči. Hitler je bil, kot je zapisal angleški zgodovinar A. J. P. Taylor, v bistvu "iskren" politik, saj je vse, kar je kasneje uresničil, tudi vnaprej napovedal. S spretno socialno in nacionalno politiko je v nekaj letih

združil vso oblast v svojih rokah, Nemčija je bila spet močna in enotna in mimo mednarodnih dogovorov so bile v najkrajšem možnem času "popravljenе Nemcem po prvi svetovni vojni v Versaillesu" storjene krivice. Tisti srednji del evropske javnosti in diplomacije, ki fašizma in nacizma sicer ni podpiral, vendar se tudi ni odločneje bojeval proti njemu, je sredi tridesetih let usodno nasedel tezi, da je "prava politika" vedno znova le "politika možnega" in so skrajnosti samo plod krize, ki bodo skupaj z njo avtomatično ugasnile. Nova delitev sveta in Evrope se je v tem smislu začela že z vojno v Abesiniji, ki so jo Italijani, zasedli v letih 1935 in 1936 medtem ko je Društvo narodov nemočno mahal o "kolektivni varnosti" in "sankcijah proti agresorju". Mednarodna kapitulacija pred Italijo se je nadaljevala s popuščanjem Hitlerju in Nemčiji, ki je leta 1938 najprej priključila Avstrijo, nato razbila Češkoslovaško in septembra 1939 segla po Poljski.

Sovjetska zveza je v tridesetih letih manj posegala v evropsko politiko, kot se običajno govori in misli. Po Stalinovem obračunu s Trockim ob koncu dvajsetih let je v sovjetskem vrhu dokončno zmagal Stalinov koncept "gradnje socializma v eni deželi", ki so mu bile podrejene vse ostale akcije in odločitve. Njegov nedvoumni cilj je bil dvig Sovjetske zveze med maloštevilne evropske in svetovne velesile, ki naj bi ga zagotovili s kolektivizacijo v kmetijstvu, pospešeno, nasilno industrializacijo in načrtno politiko petletk. Tako sovjetski komunistični voditelji v tridesetih letih niso spodbujali in podpirali "izvoza revolucije", komunistične stranke v Evropi pa so izrabljali kot orodje sovjetske velikodržavne politike in obračuna z delavskimi in socialističnimi skupinami, ki niso pristajale na sovjetske prevratniške in politične zamisli. Sovjetska mednarodnopolitična usmeritev se v tem pogledu ni spremenila niti po letu 1935, ko je Moskva s Kominterno spodbudila k ljudskofrontnemu povezovanju protifašističnih strank in se poskušala postaviti na čelo rastočega evropskega protifašizma. Slednje ji je do neke mere tudi uspelo: v času priostrenih, vse bolj enostranskih in črno-belih delitev pred drugo svetovno vojno in neodločne, omahljive britansko-francoske politike je nemajhen del demokratične, tudi nekomunistično misleče javnosti sprejel tezo o Moskvi in Sovjetski zvezi kot edinem pravem braniku pred fašizmom in pristajal na načelo, da prepričan protikomunist ne more biti

prepričljiv protifašist. To je imelo daljnosežne posledice za odnose med nasprotniki fašizma v raznih delih Evrope, za njihove delitve med drugo svetovno vojno in celo opredelitve po njej.

V letih pred drugo svetovno vojno so po vsej Evropi ugotavljali, da zahodni svet izgublja ravnovesje in sredino ter da potrebuje "duhovno obnovo", ki bo v človeku na novo obudila zavest individualne odgovornosti in smisel za trajne človeške vrednote. Glasniki velikih in udarnih ideologij (fašizma, nacizma, komunizma in militantnega konzervativizma) so za polom obtoževali meščanske stranke in parlamentarizem in na različne načine dokazovali, da so tradicionalne liberalne vrednote in gesla rezultat zgrešenega razvoja vse od humanizma, razsvetljenstva in francoske revolucije dalje. Komunisti so v razvoju dogodkov videli potrditev teze o nujnem propadu kapitalistične družbe, nacisti degeneracijo Evrope, ki naj bi bila posledica njenega "požidenja" in rasnega mešanja, katoliška cerkev in politični katolicizem neizogibno posledico liberalizma, sekularizacije in odpada od vere. Rešitve, ki so jih ponujale velike ideologije, so se zdele svojevrstna bližnjica in so našle zagovornike in občudovalce ne le v državah, kjer so se dejansko uveljavile, temveč tudi izven njih. V Parizu in Londonu so v tem smislu menili, da je sovjetski komunizem za zahod kratkoročno nevarnejši kot italijanski fašizem ali nemški nacizem in vztrajno nasedali Hitlerjevimi zagotovili in obljubami. Podobno so razmišljali v Moskvi, kjer so se bolj bali Pariza in Londona kot Berlina in so se po neuspelih dogovarjanjih z njima leta 1939 odločili za pakt s Hitlerjem.

Pri tem je bilo v drugi polovici tridesetih let že presenetljivo mnogo znanega o tem, kaj se v resnici dogaja v Sovjetski zvezi, Italiji in Nemčiji. Poročevalci in begunci so iz Nemčije poročali o neusmiljenem preganjanju nacističnih nasprotnikov, nacionalističnem in ideološkem ekskluzivizmu, o antisemitizmu in požiganju knjig, obiskovalci Sovjetske zveze, med njimi razočarani komunisti (npr. eden ustanoviteljev francoske komunistične partije Boris Souvarine) pa o krvavih stalinskih čistkah, taboriščih, Stalinovem kultu in policijskem terorju.

Na prelomu iz dvajsetih v trideseta leta sta s svojo novo, ostrejšo in brezkompromisnejšo politiko nastopili tudi sili, ki sta imeli močan vpliv v evropskem javnem življenju. Prva je bila komunistična

internacionala, ki je pod vplivom zaostrenih razmer v Sovjetski zvezi do srede tridesetih let zavračala in preprečevala sodelovanje komunistov z nekomunističnimi, posebej socialističnimi in socialdemokratskimi strankami in s tem oteževala njihovo povezovanje. Druga je bila katoliška cerkev, ki se je s papežem Pijem XI. odločila za "borbo za pravo katoliško zaostritev". S tem si je obetala povrniti nekaj religioznega, kulturnega in političnega vpliva v družbi, ki je bil izgubljen z valom demokratizacije, družbene emancipacije nižjih slojev, laizacije in sekularizacije ob koncu prve svetovne vojne.

Katoliška cerkev je za boj za ponovno katolizacijo življenja že leta 1922 ustanovila Katoliško akcijo (KA) kot laični apostolat pod vodstvom cerkvene hierarhije. Jasnejše naloge in organizacijske oblike je KA dobila prav na prelomu desetletja. Leta 1931 je papež izdal socialno encikliko *Quadragesimo anno*, v kateri je ocenil aktualna socialna in politična gibanja. Odločno je zavrnil liberalizem in vsakovrstni socializem, od revolucionarnega do reformnega socialnodemokratskega. Slednji je bil za Cerkev nesprijemljiv zaradi ateizma in družbenega libertinizma. Enciklika je katoličane pozvala v brez-kompromisen boj za uveljavitev katoliških načel na vseh življenjskih področjih. Leta 1937 je papež izdal še dve encikliki: v prvi, namenjeni katoličanom v Nemčiji (*Mit brennender Sorge*), je obsodil "novo poganstvo", v drugi (*Divini redemptoris*) pa komunizem in vsako sodelovanje katoličanov s komunizmom.

Sredi tridesetih let je prišlo do pomembnega zasuka v sovjetski politiki in politiki komunistične internacionale. Ob rastoči moči fašizma in nacizma je Sovjetska zveza s Kominternom končno pristala na pobudo socialistične internacionale za skupni boj vseh demokratov proti fašizmu in nacizmu. Kominternu je tako opustila sovražno politiko do socialističnih strank in prenehala napadati socialne in meščanske demokrate. Pozivala je k ljudskofrontnemu povezovanju in postala njegova najbolj vneto zaveznica, hkrati pa je odločno nasprotovala radikalnejšim revolucionarnim skupinam, ki so sodelovanje z reformnimi socialističnimi, socialnodemokratskimi in meščanskimi strankami še naprej odklanjale.

"Prva življenjska potreba je ta, da smo navezani na resničnost, da na njej temeljimo in iz nje izhajamo," je leta 1940 zapisal Edvard Kocbek. Toda neodvisneži, ki so poskušali stvarnost ujeti v kritično

ogledalo, so bili v tridesetih letih v Evropi neodmevna manjšina, množično podporo in simpatije pa so uživali privrženci in razlagalci bipolarne, manihejske slike sveta, ki so svoje okolje videli in doživljali le v dveh barvah in dveh razsežnostih: svetli ali temni, levi ali desni.

Slovenci v jugoslovanski državi

Jugoslovanska ideja v Sloveniji je imela leta 1918, ko je nastala jugoslovanska država, že dolgo tradicijo, resnično množično podporo pa je jugoslovansko gibanje dobilo šele z deklaracijskimi shodi in z zbiranjem podpisov za "majniško deklaracijo" v letih 1917-1918, ki se je zavzemala za združitev vseh "južnih Slovanov habsburške monarhije" v "Jugoslavijo" pod habsburških žezlom. Majniško gibanje sta vodili obe meščanski stranki, katoliška in liberalna, podprl ga je tudi del socialistov, velika večina prebivalstva pa se je kljub nejasnim predstavam o tem, kakšna naj bi bila ta država, pod "Jugoslavijo" razumela predvsem "narodno" državo, ki bo združila ves slovenski narodni prostor in uresničila slovenske težnje po "samoodločbi".

Razplet dogodkov leta 1918 po razpadu Avstro-Ogrske je tako za Slovence vseh usmeritev in prepričanj pomenil veliko razočaranje. Že novembra leta 1918 je Italija okupirala tretjino slovenskega ozemlja, celo več, kot so ji ga obljubile antantne zaveznice leta 1915 v tajnem londonskem paktu, s katerim se jim je pridružila v vojni proti centralnim silam. Država SHS, ki je nastala na ozemlju razpadle habsburške države, se je pod pritiskom dejstva, da ni bila mednarodno priznana, zaradi nevarnosti, ki ji je grozila s strani Italije, ter pod vplivom politike hrvaških Srbov brez vnaprejšnjih dogovorov 1. decembra 1918 združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino SHS. Po neuspelem posegu slovenske in prepozmem posegu jugoslovanske vojske na Koroškem so maja 1919 v Parizu določili za Koroško plebiscit, ki pa so ga Slovenci, med drugim tudi po lastni krivdi, izgubili oktobra 1920. Dejstvo, da je Jugoslavija leta 1919 dobila Prekmurje, ni moglo ublažiti tragičnih občutkov zaradi teh dogodkov in izgub. Jeseni 1920, po plebiscitu na Koroškem in dogovoru v Rapallu, so bili Slovenci razdeljeni v štiri države (na Madžarskem so ostali porabski Slovenci), pri čemer je ostala izven meja Jugoslavije skoraj četrtina slovenskega prebivalstva.

V Kraljevini SHS pa se je naglo razkrilo, da so predstave o njeni notranji ureditvi in odnosih med njenimi narodi pri posameznih narodih zelo različne. Kot je znano, je Kraljevina SHS leta 1921 predvsem s pritiskom srbskih strank, čeprav ne le z njihovimi glasovi (med slovenskimi so jo podprli liberalci) dobila ustavo, ki je povsem obšla etnično/narodno načelo in uveljavila centralistično organizacijo države po francoskem zgledu "l'état nation". Kritične ugotovitve, da lahko zagotovi stabilnost večnacionalne skupnosti le ustavno-politična ureditev, ki bi bila izraz dejanske stvarnosti in bi upoštevala notranjo državno raznolikost, so v Beogradu odločno odklanjali in odločitev za centralistični upravno-politični model dodatno utemeljevali s tezo o "enotni jugoslovanski naciji": v skladu s to tezo naj bi bili Srbi, Hrvati in Slovenci zgodovinsko gledano en narod, ki ga je zgodovina tragično ločila, ki pa naj bi zdaj zopet postal celota. Tovrstna politika je neizogibno vodila v konflikte in Jugoslavijo že nekaj let po njenem nastanku razdelila v dva nasprotujoča si dela: na eni strani nekdanjo Kraljevino Srbijo (in delno Črno goro), kjer je imelo srbsko videnje jugoslovanstva večinsko oporo, na drugi jugoslovanske pokrajine nekdanje avstroogrške monarhije, v katerih so še naprej največ simpatij uživale ideje federalizma in narodnega avtonomizma. Centralizmu in srbski dominaciji se namreč niso upirali samo Hrvati in Slovenci, temveč tudi Muslimani v Bosni in Hercegovini, Makedonci, Albanci, del Črnogorcev in celo "prečanski" Srbi. Narodno-politične in kulturnozgodovinske delitve so še poglobljale gospodarske razlike, pri čemer so slovenske in hrvaške dežele, ki so do leta 1918 spadale v slabše razviti habsburški jug, po letu 1918 pa paradoksalno postale najrazvitejši del nove jugoslovanske države. Tako je nasilna usmeritev k poenotenju integracijske procese ovirala in ne pospeševala, hkrati pa v razmerah ponavljajočih se kriz in napetosti preprečevala oblikovanje enotnejše zavesti državne pripadnosti, ki bi lahko tekmovala z etnično/narodno identifikacijo. V tridesetih letih se je pri vseh jugoslovanskih narodih stopnjeval občutek narodne ogroženosti, pri nekaterih (Hrvati) pa so se množili pojavi nacionalne nestrpnosti in celo skrajnega ekskluzivizma.

Centralizem je torej naletel že v dvajsetih letih na močan odpor: hrvaški republikanci se vse do leta 1925 sploh niso udeleževali parlamentarnega dela in so svojo politiko spremenili šele po hudih

pritskih na Stjepana Radića. Na Slovenskem so centralistični režim podpirali liberalci, jugoslovansko usmeritev pa tudi socialisti, medtem ko je največja slovenska stranka, Slovenska ljudska stranka - z glavno socialno oporo v kmetu - prisegala na avtonomizem in se v tej težnji taktično povezovala na vse strani (leta 1922 na volitvah v Ljubljani celo s komunisti). Leta 1925 je Stjepan Radić spremenil svoje stališče do Beograda in stopil v vlado, vendar se hrvatskim političnim ciljem ni odpovedal. To je napetosti na vsedržavni ravni še zaostriilo. Dr. Anton Korošec je z vstopom v vlado leta 1927 dejansko dosegel napredek v boju za slovensko avtonomijo in obema slovenskima upravnima enotama ("oblastema") zagotovil nekaj avtonomnih pravic. Toda vladne krize so si sledile druga za drugo in po streljanju v skupščini junija 1928, ki je med drugimi zahtevalo tudi življenje Stjepana Radića, je kralj Aleksander 6. januarja 1929 proglasil diktaturo.

Šestojanuarska diktatura je pomenila korak naprej v jugoslovanskem pritisku k poenotenju: narodi so izginili celo iz imena Jugoslavije, iz učbenikov so se morala umakniti poglavja, ki so poudarjala narodne posebnosti in težnje, ukinjene so bile stranke in nato - po postopni obnovitvi političnega življenja v prvi polovici tridesetih let - oblikovane vsejugoslovanske volilne liste, ki so imele vsedržavno, jugoslovansko "nacionalno" naravo. Zakon o novi upravno-administrativni ureditvi Jugoslavije z dne 3. oktobra 1929 je uzakonil ustanovitev devetih banovin (osem med njimi je bilo poimenovanih po rekah); vse banovine, z izjemo Dravske, so delile etnične prostore in skupine, Srbi pa so bili kar v šestih med njimi v večini. Dravska banovina je bila edina, ki je v svoje meje vključevala ves narod, saj so v njej z izjemo dela Bele krajine živeli vsi jugoslovanski Slovenci (leta 1931 pa je dobila tudi Belo krajino). Po mnenju nekaterih zgodovinarjev naj bi bila to nagrada Korošču za njegov vstop v vlado diktature. Septembra 1931 je dobila Jugoslavija novo ustavo, ki jo je oktroiral kralj. Ta je sicer zagotavljala posamezne politične in socialne svoboščine, vendar je obenem pravno utrjevala centralizem, ki je bil vzpostavljen z diktaturo.

Kraljeva diktatura z ideologijo okrepljenega jugoslovanskega unitarizma je na Slovenskem načela še poslednje, iz časa združevanja preostale iluzije in pred slovensko razumništvo in politične voditelje postavila zahtevo po določnejši opredelitvi slovenskega položaja v

Kraljevini Jugoslaviji. Občutek tragične ogroženosti je stopnjevalo tudi brezobzirno raznarodovanje Slovencev v zamejstvu. Z odločitvijo tajnikov fašistične stranke v obmejnih pokrajinah v Trstu leta 1927 so bila odprta vrata politiki vsestranske italijanizacije in fašizacije, s katero so Slovenci v Italiji do začetka tridesetih let izgubili poslednje narodnopolitične in kulturne organizacije. Le nekoliko boljše so bile razmere na avstrijskem Koroškem: tu je še obstajalo utrakvistično šolstvo, Slovenci so ohranjali kulturno-prosvetna društva, toda hkrati je neusmiljeno rasel ponemčevalni pritisk. Položaj Slovencev v Italiji in Avstriji je bil tako dodaten razlog za zaskrbljenost, ki je spodbujala k prepričanju, da se je slovenski narod s politiko jugoslovanske državne in narodne enotnosti znašel v slepi ulici in postal neposredno ogrožen v svojem obstoju. Čeprav je bilo slišati tudi glasove, ki so poudarjenemu omenjanju slovenske narodne ogroženosti zoperstavljali druge socialne in državopolitične koncepte, je postalo narodno vprašanje sredi tridesetih let eno osrednjih vprašanj slovenske politike in kulture, pri tem pa se je uveljavljalo spoznanje, da je rešitev slovenskega narodnega vprašanja tesno odvisna od rešitve ostalih ustavnopolitičnih in socialnih vprašanj v državi.

Kljub jugoslovanskemu pritisku in občutkom nacionalne ogroženosti pa je pomenila slovenska vključitev v jugoslovansko državo pomemben napredek v slovenskem narodnem razvoju. Slovenci so že neposredno po nastanku Kraljevine SHS in nato v dvajsetih letih dobili vrsto prosvetnih in narodno-kulturnih ustanov, ki jih v habsburški monarhiji niso imeli. Leta 1919 je bila ustanovljena ljubljanska univerza, slovenski jezik je bil uveljavljen na vseh stopnjah šolstva, vrata so odpirale umetniške galerije in gledališke dvorane, rastle pa je tudi število časopisov, revij in vsako leto izdanih knjig. Živo kulturno življenje se je nadaljevalo v tridesetih letih, pri čemer se je odpor proti centralizmu kazal v zavzemanju za razširitev obstoječih in graditev novih narodno-kulturnih institucij. Pomembno vlogo v tej zvezi je imela zlasti univerza, ki je bila izpostavljena najrazličnejšim grožnjam in pritiskom. Boj za obstanek in izpopolnitev slovenske univerze v Ljubljani je med drugim potekal v krogu t.i. Akademske akcije in doživel enega najpomembnejših uspehov, ko je njen predsednik Evgenij Ravnihar leta 1935 položil temeljni kamen za gradnjo Narodne in univerzitetne knjižnice. Leta 1938 je bila

ustanovljena Akademija znanosti in umetnosti. Istega leta je bila sprejeta odločitev o gradnji Moderne galerije v Ljubljani. Tudi podatek, da je v tridesetih letih v dravski banovini izhajalo več kot 240 časopisov in revij, je zanimiva in prepričljiva ilustracija ustvarjalne volje in pestrosti predvojnega kulturnega življenja.

Gospodarske in družbene razmere ter kriza

Gospodarski in družbeni problemi, s katerimi so se Slovenci srečevali po vključitvi v jugoslovansko državo leta 1918, niso bili samo posledica centralistične gospodarske politike. Novi jugoslovanski trg, v katerem se je slovensko gospodarstvo šele oblikovalo kot narodno gospodarstvo, je vse od začetka pospeševal razvoj neagrarnih panog na Slovenskem, obenem pa s ceneno konkurenco južnih kmetijskih proizvodov uničeval kmetijstvo. Tako je tudi veliko gospodarsko krizo po letu 1929 na slovenskih tleh najmočneje čutilo podeželje z majhnim in srednjim kmetom, kar je neizogibno vplivalo na vsa področja družbenega in gospodarskega življenja. V Dravski banovini je bila v začetku tridesetih let - kljub napredujoči industrializaciji - še vedno večina (več kot 60 %) prebivalstva zaposlena v kmetijskih dejavnostih, socialna nasprotja pa je dodatno povečevala prenaseljenost podeželja (20-25 % nad evropskim povprečjem), saj je po podatkih popisa leta 1931 kar 83 % prebivalcev živelo na vasi. V kriznem obdobju od začetka tridesetih let je nagla rast kmečkih dolgov še pospešila obubožanje in proletarizacijo. Najhujša kriza v kmetijstvu pa je bila do leta 1936 vendarle premagana. Težke razmere v kmetijstvu in nekaterih neagrarnih panogah (zlasti v rudarstvu in metalurgiji) so spodbujale izseljevanje, ki je še v drugi polovici tridesetih let močno presegalo izseljevanje iz ostale Jugoslavije.

Gospodarska kriza pa seveda ni prizadela le kmetijstva, temveč tudi druge gospodarske dejavnosti. V zaostrenih poslovnih in finančnih razmerah je morala Narodna banka Kraljevine Jugoslavije v začetku tridesetih let prvič od nastanka jugoslovanske države resneje priskočiti na pomoč slovenskim bančnim in denarnim zavodom (ti so bili do tedaj med najtrdnjšimi v državi), da ne bi zašli v plačilne težave. Poleg rudarstva (posebej premogovništva) in metalurgije so krizo z naglim upadom proizvodnje in zmanjševanjem števila za-

poslenih čutile tudi druge industrijske veje, med drugim kemična industrija, lesarstvo in papirništvo. Redka izjema je bila tekstilna industrija, ki je vsa trideseta leta doživljala nagel vzpon in v kateri je število delavcev naraščalo tudi v času, ko so jih drugod odpuščali. Ob prevladujočem tujem in rastočem domačem kapitalu se je tekstilna industrija do konca tridesetih let uveljavila kot ena najuspešnejših industrijskih panog na Slovenskem in je v svojih obratih zaposlovala več kot tretjino slovenskega industrijskega delavstva. Tako je tudi razumljivo, da delavsko nezadovoljstvo, izraženo s stavkami in zahtevami po večji socialni varnosti, ni zaobšlo tekstilne industrije, marveč je, nasprotno, z mobilizacijo tekstilnih delavcev in veliko tekstilno stavko leta 1936 doseglo svoj vrh. Ugodnejši socialni tokovi v drugi polovici tridesetih let niso uspeli pomembneje umiriti socialnih napetosti in ublažiti socialnih nasprotij in med delavstvom in meščanstvom so se stopnjevali očitki Beogradu, da mačehovsko ravna s slovenskim gospodarstvom in da s pretiranim odlivom denarja iz Slovenije onemogoča njegov hitrejši razvoj.

Slovenske politične stranke, njihovi voditelji in številni posamezniki, ki so se v tridesetih letih čutili odgovorni za prihodnjo usodo slovenstva, so se torej v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno znašli pred vrsto zapletenih in težko rešljivih socialnih, gospodarskih, narodnih in političnih problemov. Pri soočanju z njimi jim je le redko uspelo učinkovito strniti sile, največkrat so v konfrontaciji podlegli ideološkim delitvam in polarizacijam in so se, kot je na osnovi volilnih rezultatov prepričljivo pokazal Bogo Grafenauer, še pred iztekom desetletja razdelili v dve nasprotujoči si polovici; ti sta v svojem nasprotju v veliki večini vztrajali tudi po začetku druge svetovne vojne.

Slovenske politične stranke

Katoliški tabor

V primerjavi z drugimi političnimi strankami je imela katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) to značilnost, da je bila ves čas tesno povezana z rimskokatoliško cerkvijo in njeno hierarhijo, kar je seveda zaznamovalo postopno graditev socialnega in političnega katolicizma.

Volilna baza SLS so bili kmetje, znaten del delavstva, malo meščanstvo in izobraženstvo. Kot najmočnejša stranka je imela že pred diktaturo leta 1929 osrednjo vlogo v družbeno-političnem, socialno-gospodarskem in kulturno-prosvetnem življenju na Slovenskem. Toda v desetletju pred drugo svetovno vojno se je znotraj vse bolj idejno-politično cepila in razkrajala. Ko so bile po uvedbi diktature leta 1929 razpuščene SLS ter množični mladinski organizaciji Slovenska orlovska in Slovenska orliška zveza, so bili strankini privrženci in njen vodstveni kader toliko bolj dejavni v katoliških društvih v okviru Prosvetne zveze v obeh škofijah, med kmečkim prebivalstvom pa še posebej v organizacijah Jugoslovanske kmečke zveze. Na gospodarskem področju so se naslanjali na dobro razvito zadružništvo. S hranilnicami in posojilnicami, ki so v gospodarski krizi sicer oslabele in se na novo okrepile v drugi polovici tridesetih let, so namreč imeli v svojih rokah tudi osrednjo finančno in revizijsko ustanovo Zadružno zvezo. Poleg te so razpolagali z gospodarskimi zadrugami, z osrednjo Gospodarsko zvezo in Zadružno gospodarsko banko, prek katere so vlagali kapital v številna industrijska podjetja in obrate v Sloveniji in drugih jugoslovanskih pokrajinah.

Katoliški tabor je svoje sile usmerjal - v okviru kulturnega boja - proti liberalizmu, "jugoslovenarstvu" in seveda proti marksizmu, pri tem pa poudarjal slovensko narodno in jezikovno samobitnost in katoliško socialno in kulturno orientacijo. Hkrati so ga že v drugi polovici dvajsetih let pretresala notranja razhajanja, ki so dobivala v tridesetih vse pomembnejše razsežnosti. Poglavitni levi struji sta predstavljali predvsem križarsko gibanje (Križ na gori, Križ) in krščansko socialistične skupine v okviru delavske Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ, glasilo Delavska pravica) in Krekove mladine (Ogenj krščanske socialistične mladine in Mladi plamen). Katoliška desnica v podobi Katoliške akcije, je v odgovor na "zmote" in "kriva" pota v lastnem taboru in nasploh laizaciji časovno sledila levici. KA se je začela sistematično širiti že v prvem letu diktature leta 1929. Ker so Katoliško akcijo, zaukazano od cerkvenega načelstva in kot uradno cerkveno organizacijo, vodili tudi strankini ljudje, med drugimi Miha Krek, so nasprotniki političnega katolicizma gledali nanjo z nezaupanjem. Pri tem so se javno spraševali: "Ali je KA duhovni ali politični prepород?"

S papeško socialno okrožnico *Quadragesimo anno* sredi leta 1931 so se nasprotja v samem katoliškem taboru, pa tudi med njim in drugimi idejnopolitičnimi grupacijami na Slovenskem še poglobila, v konzervativnem delu katoliškega tabora pa je postala spet aktualna Mahničeva zahteva po "ločitvi duhov", pri čemer so posamezniki oživljali stanovsko zamisel družbene in politične ureditve, ki naj bi bila osnova socialni obnovi družbe. Te težnje so prihajale do izraza tudi v slovenski katoliški družboslovni misli, ki je z usmeritvijo k radikalni rekatolizaciji in avtoritarnosti v teoriji in praksi (npr. Ušeničnikova socialna akcija, povezana s Katoliško akcijo, predlagana v Delovnem programu Krščanske socialne akcije, Socialno vprašanje 1934), pozivala k dosledni stanovski družbeni členitvi kot osnovi za prihodnjo graditev stanovske družbe in države na Slovenskem. Tako je okrožnica *Quadragesimo anno* poglobila razhajanja med katoliškim in drugimi političnimi tabori, obenem pa povzročila dokončno idejno diferenciacijo in politično ločitev v samih katoliških vrstah.

Krščanski socialisti, ki so na začetku tridesetih let sprejeli razredno socialistično stališče (v okvirih reformnega socializma) in to v socialnem pogledu in z ohranitvijo krščanskega etosa v verskih, kulturnih in antropoloških vprašanjih, so odklonili neokonzervativno, korporativistično papeško okrožnico. Vendar je vodstvo uradno razpuščene SLS, ki je prek svojih pomožnih organizacij in tiska kljub prepovedi še intenzivno delovala, poskušalo papeško okrožnico izrabiti za idejnopolitično discipliniranje in podreditev krščanskih socialistov, zlasti njihove najmočnejše organizacije, sindikata Jugoslovanske strokovne zveze. Pritisnilo je nanje, naj priznajo občo veljavnost okrožnice *Quadragesimo anno*. Krščanski socialisti so to odklonili. Vodstvo SLS je junija 1932 poskušalo v JSZ ponovno izvesti udar, vendar mu to ni uspelo. JSZ je ohranila svoje vodstvo s Srečkom Žumrom na čelu in svojo socialistično-demokratsko usmeritev. Razcep v katoliškem taboru na socialni in idejnopolitični ravni je bil dokončen. S tem je slovenski katoliški tabor samo sledil razvoju med katoličani v Evropi, ki so se že mnogo prej socialno in politično zdiferencirali in razcepili.

Konzervativno vodstvo slovenskega katoliškega tabora se s tem ni hotelo sprijazniti in je vse do konca Kraljevine Jugoslavije poskušalo

vzpostaviti idejno in politično enotnost katoličanov, seveda ob svojih idejnih stališčih. To je pri krščanskih socialistih izzvalo samo še večji odpor in prispevalo k radikalizaciji njihovih socialnih in političnih stališč. V drugi polovici tridesetih let so se tako odločali celo za sodelovanje s komunisti (v okviru ljudskofrontnega gibanja). Ob koncu tridesetih let so krščanski socialisti vseh treh organizacij (sindikata JSZ, akademski klub Zarja in Kocbekov krog okoli Dejanja) postajali vse bolj medsebojno povezani in nosilci naprednih demokratičnih socialnih pogledov, hkrati pa tudi zagovorniki jasnega narodno-političnega koncepta slovenske suverenosti.

Razkol se je še poglobil, ko je leta 1935 bivša SLS pristopila k avtoritarnemu režimu Jugoslovanske radikalne zajednice (JRZ) in vzela oblast v Sloveniji v svoje roke. S tem je pristala na nedemokratično politično igro Beograda in Stojadinovičevega režima: za vladavino v Sloveniji ni imela legitimacije, saj ni imela mandata volivcev. Na majskih volitvah leta 1935 namreč ni nastopila in je Slovenija tedaj izvolila samo liberalne poslance.

SLS je v okviru režima JRZ v Sloveniji utrjevala svojo moč in ofenzivno nastopala proti liberalcem in proti marksistom. Ob poudarjanju boja za uveljavitev katolištva v vsem javnem življenju je med drugim opuščala načela demokracije, s tem da je ovirala in preprečevala delovanje liberalnih in marksističnih organizacij in jih celo ukinjala. Začuda je pustila nedotaknjeno organizacijo krščanskih socialistov. Proti politiki Ljudske fronte, ki so jo na slovenskih tleh podpirali komunisti, je Korošec leta 1936 javno govoril, češ da se komunizmu ni treba postaviti po robu le s policijo, zapori in obsodbami, marveč je "idejo treba postaviti proti ideji". V boj za idejo se morajo uvrstiti "Cerkev in šola, (...) politične stranke, kulturna in socialna društva ter gospodarske organizacije in celokupno njihovo članstvo". Glavna preokupacija strankine desnice in konzervativnega dela katoliškega tabora je bil torej antikomunizem. In prav katoliška mladina bi morala biti "trajno mobilizirana" za boj proti komunizmu kot idejnemu, socialnemu in političnemu gibanju.

Leta 1936 se je KA z novimi pravili preoblikovala v Slovensko katoliško akcijo, ki je v svoji organizacijski strukturi in dejavnosti uveljavila t.i. "lastne organizacije" in "pomožne sile". V slednje so bile pritegnjeni tudi množična Prosvetna zveza, Zveza fantovskih

odsekov in Zveza dekliških krožkov ter katoliška in akademska društva na univerzi. Zaradi prioritete in borbenosti je najbolj izstopala Zveza katoliških dijakov, imenovana tudi "Tomčevi mladci". V glasilu "Mi mladi borci" so "mladci" s stališča antikomunizma in z mahničevsko zagretostjo ocenjevali slovensko družbenopolitično sceno, s tem pa povzročali zamere in netili nasprotja tudi v katoliškem taboru. Do posebej nepomirljivih in ostrih nastopov je prihajalo med Tomčevimi mladci in študentskim klubom Straža (znanim tudi kot "Ehrlichovi stražarji"). Njihovi spori so se sukali predvsem ob vprašanih o organiziranju katoliških študentov, katoliški enotnosti in o tem, kdo naj to enotnost uresniči. Stražarji so pri tem zavračali Tomčev "stanovski totalitarizem" in kot posebna skupina v SLS odklanjali podreditev slovenske katoliške skupnosti vodstvu Slovenske katoliške akcije. Diferenciacija v katoliškem taboru se je poglobljala ob ocenah španske državljanske vojne, ob zaostrenih narodnih razmerah po priključitvi Avstrije nacistični Nemčiji in premaknitvi meje nemškega rajha na Karavanke; kritična razhajanja v njegovih vrstah pa so povzročale tudi Koroščeve zunanjepolitične (Italiji in Nemčiji naklonjene) opredelitve. Na skupščinskih volitvah decembra 1938 je sicer SLS v okviru liste JRZ dobila 78,6 % glasov, vendar so bile volitve javne.

Stališča SLS do Beograda in narodnega vprašanja so ob dejstvu, da je bila katoliška stranka najmočnejša med slovenskimi strankami, imela seveda posebno težo. Koroščevi poskusi iskanja kompromisa z Beogradom, ki so prišli do izraza že leta 1927, nato pa predvsem v času diktature, so bili na Slovenskem deležni vsesplošne kritike nasprotnikov centralizma, pri čemer so bili vehementnega kritičnega zavračanja deležni tudi v katoliškem taboru samem, med katoliškimi izobraženci in krščanskimi socialisti. Prav odpor v lastnih vrstah je SLS prisilil, da je konec poletja leta 1931 odtegnila podporo režimu, se ponovno oprijela avtonomizma in prešla v opozicijo. Naslednje leto je svoje zavzemanje za slovensko avtonomijo radikalizirala z javnimi manifestacijami, ki so dosegle vrh s t.i. "Slovensko deklaracijo SLS" konec leta 1932. Ta je nosila Koroščev podpis.

"Ljubljanske punktacije", kot so "Slovensko deklaracijo" imenovali nasprotniki, so ena najjasnejših in radikalnejših formulacij

slovenskih narodnopolitičnih zahtev v času Kraljevine Jugoslavije. V njej so voditelji katoliške stranke, po zgledu podobnih hrvatskih in srbskih izjav, kot dolgoročni cilj svoje politike določili Zedinjeno Slovenijo, ki naj bi v perspektivi združila ves slovenski narod ne glede na državne okvire. Večinski del slovenskega naroda, ki je živel v Jugoslaviji, bi se moral v soglasju z deklaracijo za ta ideal neprestano zavzemati, dokler ne bo uresničen. "Zato si mora ... v Jugoslaviji priboriti tak položaj, ki bo neprestano služil kot privlačna sila za ostale dele naroda, živeče v drugih državah", so ugotavljali avtorji deklaracije.

Takšna poudarjeno nacionalna in avtonomistična usmeritev je katoliški stranki razumljivo zagotovila široko podporo med prebivalstvom in še utrdila njen položaj na Slovenskem. Toda dolgoročno, kot smo že omenili, ni vzdržala večjih preizkušenj, saj je Korošec že leta 1935 stopil v vlado Milana Stojadinovića. Potem, ko so se po Koroščevem vstopu v Stojadinovićevo vlado s strankinim vodstvom razšli krščanskosocialni delavci, združeni v Jugoslovanski strokovni zvezi, so njihovemu zgledu sledili tudi nekateri avtonomizmu in "ljubljskim punkcijam" zvesti politiki. Kocbekovo razmišljanje o Španiji, objavljeno leta 1937 v reviji Dom in svet, v katerem je kritično ocenjeval vlogo cerkve v španski družbi in med drugim opredelil herezijo kot "junaštvo prepričanih ljudi", pa je povzročilo dokončni prelom med strankinim vodstvom in napredno katoliško inteligenco.

Po sporazumu med Hrvati in Srbi, s katerim so Hrvati leta 1939 dobili svojo banovino, je vodstvo SLS večkrat zahtevalo avtonomno banovino Slovenijo, vendar je leta 1940 te svoje zahteve zopet opustilo. Tako je slika načrtov in predstav vodstva slovenske katoliške stranke neposredno pred drugo svetovno vojno še močno nejasna. Nekateri podatki kažejo, da je vsaj del strankinega vodstva že pred letom 1941 računal z možnim razpadom Jugoslavije in poskušal pripraviti ugodna tla za eventualno rešitev statusa Slovenije ob nemški okupaciji po slovaškem zgledu. To bi pojasnjevalo tudi poteze veljakov SLS, npr. Natlačenov odhod na pogovor z Nemci v Celje, po nemško-italijanski zasedbi slovenskega ozemlja spomladi 1941. Vsekakor pa je to vprašanje še premalo raziskano, da bi bilo mogoče o njem reči določnejšo besedo.

Liberalni tabor

Liberalni tabor je ostajal tudi v tridesetih letih - podobno kot v dvajsetih - organizacijsko in politično neenoten. Za njegovo usmeritev je značilen izrazit antiklerikalizem, za liberalno stranko in njeno vodstvo pa tudi jugoslovanski unitarizem, kar je Slovencem nesporno škodovalo v boju proti Beogradu in težnjah po narodni avtonomiji.

V prvih letih po proglasitvi kraljeve diktature je bila bivša liberalna (Samostojna demokratska) stranka pasivna. Šele, ko je septembra 1931, po uvedbi oktroirane ustave, kralj na novo organiziral vlado, so liberalci dočakali svoj politični trenutek. Namesto SLS so podprli režim in vstopili v vlado, pri čemer so se jim pridružili tudi nekateri voditelji bivše avtonomistične Slovenske kmetijske stranke (Ivan Pucelj, dr. Drago Marušič). Eni in drugi so svojo prisotnost v vladi izkoriščali za obračun z nasprotniki, bivšo katoliško Slovensko ljudsko stranko in levičarskimi političnimi skupinami, obenem pa brezkompromisno podpirali idejo jugoslovanskega unitarizma. Iz protesta do takšne politike so se v drugi polovici leta 1932 s stranko razšli nekateri, sicer pretežno liberalno usmerjeni slovenski izobraženci, ki so do tedaj sodelovali pri reviji Ljubljanski zvon. Neposreden povod za razcep v Ljubljanskem zvonu in med liberalno inteligenco je bil članek Otona Župančiča ob obisku slovenskega ameriškega pisatelja Louisa Adamiča; v njem je Župančič relativiziral pomen jezika za narodni razvoj in razvoj narodne kulture, kar je v razmerah diktature povzročilo vehementne proteste med slovenskimi kulturnimi ustvarjalci. Spor se je še zaostрил z napadi liberalne politike na Josipa Vidmarja in njegovo knjižico "Kulturni problem slovenstva", ki je posebej izpostavljala vlogo kulture in umetnosti v narodnem razvoju, zavračala "protislovensko" politiko slovenskih liberalcev in ugotavljala, da "narodnost je in bo ostala osnova vsake bodoče preuredbe sveta". Skupina izobražencev, ki je zapustila Ljubljanski zvon in leta 1933 ustanovila novo revijo Sodobnost, je svoja stališča pojasnila v posebni izjavi, v kateri se je opredelila za "aktivno ohranjanje slovenstva, za intelektualno in duhovno svobodo in pravičnejšo, socialno harmoničnejšo ureditev družbe in sveta". "Sodobnost" je v tridesetih letih dejansko postala ena osrednjih slovenskih, svobodo-

miselno in narodno usmerjenih revij in je v drugi polovici desetletja svoja vrata odprla tudi levičarskim in komunističnim izobražen-
cem.

Liberalna stranka je tudi po izgubi pomembnega dela izobra-
ženkega zaledja vztrajala pri političnem pragmatizmu in frazah o
enotnem jugoslovanskem narodu. Zavračala je vsako misel na
federalistično preureditev države in punktacije SLS zaradi njihove
federalistične usmeritve proglašala za separatistične. Pri tem je
delovala v okviru režimske Jugoslovanske nacionalne stranke in
podpirala gibanja in časopise na Slovenskem, npr. časnika *Pohod* in
Borba, ki so propagirali jugoslovanski nacionalizem in občasno celo
izražali simpatije do razvoja dogodkov v Italiji in Nemčiji.

Ko je na volitvah leta 1935 Jugoslovanska nacionalna stranka
doživela neuspeh in je Korošec vstopil v vlado Jugoslovanske
radikalne zajednice, se je politična moč liberalne stranke v Sloveniji
zvečine sesula. Liberalci so, potisnjeni v opozicijo, še naprej ohranjali
v rokah nekatere pomembne gospodarske organizacije (npr. Lju-
bljansko kreditno banko in Zvezo slovenskih zadrug), del tiska ter
prosvetno organizacijo Zvezo kulturnih društev, v svoji politični
orientaciji pa vztrajali v podpori centralističnemu jugoslovanstvu.
Toda hkrati so v drugi polovici tridesetih let podpirali napredne
kulturne tokove, odločno zavračali nacionalsocializem in se postavljali
v bran španske republike. To pa ni preprečilo novih cepitev in delitev.
Proti koncu desetletja so liberalno stranko zapuščale skupine mlajših
izobražencev in politikov (leva SDS, mlada JNS), njeno vodstvo pa
je bilo tudi v ostrem sporu z narodnozavednim, demokratičnim krilom
narodnoprosvetne organizacije Sokol in z Zvezo kmečkih fantov in
deklet. Na decembrskih parlamentarnih volitvah leta 1938 se je
liberalna stranka povezala s slovensko socialno demokracijo, v prvi
vrsti na protikatoliški (protiklerikalni) in unitaristični podlagi, nato
pa se pridružila Mačkovi vsedržavni opozicijski listi. Toda skupaj s
socialnimi demokrati ji je uspelo zbrati le 14 % glasov in je prehitela
samo levičarsko Ljudsko fronto (7,4 % glasov), vpadljivo pa zaostala
za SLS, ki je dobila kar 78,6 % glasov. Tako politično in socialno
oslABLJENA je dočakala okupacijo.

Socialistični in komunistični tabor

Socialisti so bili v tridesetih letih prav tako razcepljeni kot v dvajsetih. Pri tem je glavnina zlasti kvalificiranega delavstva pripadala Socialistični stranki Jugoslavije, ki je bila leta 1929 razpuščena podobno kot druge stranke.

Socialisti so v tridesetih letih ohranjali svoje sindikate (Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije - URSSJ). V Sloveniji so ti obvladovali slabi dve tretjini sindikalno organiziranega članstva. V svojih rokah so držali Delavsko zbornico Slovenije in Borzo dela. S tem so imeli precejšen vpliv na socialno politiko in deloma tudi na socialni položaj delavstva. V glavnem so socialisti vodili mezdna gibanja, stavke in sklepali kolektivne pogodbe s podjetji. Imeli so precej občinskih odbornikov v mestih in industrijskih krajih (Maribor, Celje, Trbovlje, Jesenice, Kamnik itd.). Izdajali so časopis Delavska politika in sindikalno glasilo Delavec. Imeli so tudi dobro organizirano in kvalitetno prosvetno organizacijo Svoboda.

Socialisti so zastopali reformistične nazore in pri tem zavračali komunizem, klerikalizem in večinoma tudi cerkev kot institucijo. Kritizirali so tudi profitniški liberalizem in njegovo nesocialno obnašanje. Zavzemali so se za moderno delavsko zaščitno zakonodajo, za politično demokracijo, za sekularizacijo in laizacijo družbe, za moderni šolski sistem s čim daljšo skupno enotno šolo. Ostro so kritizirali in odklanjali fašizem in nacizem, simpatizirali s špansko republiko in se solidarizirali z Ljudsko fronto v Evropi. Pri tem pa s komunisti v slovenski Ljudski fronti, s kratko izjemo v drugi polovici leta 1936, niso hoteli sodelovati. Sploh so vztrajali pri svojem monopolu nad vodstvom delavstva in se le neradi odločali tudi za sodelovanje in povezovanje z drugim delavskim sindikatom, krščansko socialistično Jugoslovansko strokovno zvezo. Zavračali so jo kot nerazredno in klerikalno, kar seveda ni bilo točno. Tako se jim predvsem iz dveh razlogov ni uspelo v večji meri uveljaviti v slovenskem prostoru in družbi: na eni strani zaradi svojega izrazito "kulturnobojniškega" odnosa do cerkve, na drugi zaradi svoje zavezanosti jugoslovanskemu unitarizmu. Eno in drugo jih je večkrat zbližalo z liberalno stranko, ki se jim je poskušala na različne načine oddolžiti, kadar je bila na oblasti. Zato so socialisti tudi leta 1941 zvečine pristali na podobnih pozicijah kot liberalci.

Komunisti so bili na Slovenskem že v drugi polovici dvajsetih let maloštevilna in maloodmevna skupina, z nasilnimi ukrepi diktature pa je Komunistična partija Jugoslavije sploh izgubila svojo organizacijo, pri čemer se je njeno vodstvo umaknilo v tujino in za nekaj časa izgubilo neposrednejši stik z domovino. Do obnove pokrajinskega vodstva KPJ za Slovenijo je prišlo šele ob koncu leta 1931, vzporedno z obnavljanjem političnega dela pa se je med slovenskimi komunisti tudi že oblikovalo stališče, da razreševanja nacionalnega vprašanja ne kaže prepuščati meščanskim gibanjem in je treba boj za socialno osvoboditev delavstva tesneje povezati z bojem za uresničitev slovenskih nacionalnih zahtev. Edvard Kardelj je tako v reviji Književnost že v letih 1932/33 opozarjal na širši politični in družbeni pomen nacionalnega vprašanja in poudarjal, da lahko narodnostna nasprotja razreši le delavstvo, "najnaprednejša družbena sila"; vodstvo jugoslovanskih komunistov pa je leta 1934 med drugim ugotavljalo, da se "večina delovnih ljudi na Slovenskem ne bori za komunizem, temveč za neodvisno Slovenijo, za pravice, da sami razpolagajo s svojo usodo in s svojim denarjem". Istega leta so komunistične stranke Jugoslavije, Avstrije in Italije sprejele skupno izjavo, v kateri so obsodile nasilno razkosanje slovenskega naroda in podprle slovenske zahteve po priznanju samoodločbe. Tovrstno, čeprav počasno in nihajoče odpiranje narodnostni problematiki je ob zaostrenih razmerah doma in v tujini sicer krepilo levico in ji pridobivalo simpatizerje zlasti med mladimi izobraženci, vendar pa v isti sapi militantna, a maloštevilna skupina slovenskih komunistov v prvi polovici tridesetih let na slovenske razmere še ni imela večjega vpliva.

Njen vpliv se je povečal šele z razvojem ljudskofrontnega gibanja v drugi polovici tridesetih let. Zamisel o povezovanju naprednih sil leta 1935 ni bila nova in ni prihajala le iz komunističnih vrst. Toda potem, ko je k ljudskofrontnemu povezovanju junija 1935 pozval tudi jugoslovanski komunistični plenum v Splitu, je našla ideja o Ljudski fronti med komunisti svoje vnete zagovornike in organizatorje. Komunisti so poskušali od jeseni 1935 povezati slovenske mačkovce, socialiste, narodne demokrate in krščanske socialiste v Kmečko-delavsko gibanje, obenem pa so se začeli zavzemati za enotno sindikalno fronto tudi v sindikalnem boju. Nova politika povezovanja je zabeležila več volilnih uspehov, vendar so se od nje že leta 1937

oddaljili socialisti, ki so videli v komunistih le ekspozituro Moskve in nasprotovali njihovim težnjam po prevladujočem vplivu v gibanju. Slovenski komunisti so spoznanje, da je narodno vprašanje eno osrednjih vprašanj "sodobnega časa", leta 1937 potrdili z ustanovitvijo organizacijsko samostojne KP Slovenije, ki je sicer ostajala sestavni del hierarhično in centralizirano organizirane KP Jugoslavije, ki pa je vendar omogočala neposrednejšo in avtonomnejšo sprejemanje političnih odločitev. Komunisti so se ob ustanovitvi KP Slovenije na Čebinah obrnili na "delavce, delovno ljudstvo in Slovence" s posebnim manifestom, v katerem so se zavzeli za združitev vseh Slovencev v "Svobodni Sloveniji" in opredelili za program, ki je bil sprejemljiv tudi za njihove ljudskofrontne zaveznike. "Narodno usmeritev" v politiki slovenskih komunistov je leta 1938 obširno utemeljil tudi Edvard Kardelj-Sperans v knjigi Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, ko je z neprikrito mislijo na praktično politično rabo in iz leninsko-boljševiškega zornega kota strnil pogled na slovensko zgodovino in se afirmativno zavzel za slovensko narodno prihodnost.

O tem, koliko so slovenski komunisti v tridesetih letih dejansko razmišljali o možnostih revolucije v Jugoslaviji in Sloveniji in jo celo načrtovali, bo moralo zgodovinopisje še izreči določnejšo besedo. Nedvomno pa je komunistično vodstvo ostajalo ves čas tesno zavezano politiki Moskve in Kominterne, kar je oteževalo odnose komunistov z ljudskofrontnimi zavezniki, po letu 1939 in paktu Hitler - Stalin pa povzročilo tudi razhajanja med pripadniki komunistične stranke in njihovimi najbližjimi simpatizerji. Po sovjetsko-nemškem paktu so slovenski komunisti sploh naglo opustili spravljivo ljudskofrontno in poudarjeno narodno govorico in se skupaj z jugoslovanskimi tovariši vrnili k razrednim in internacionalističnim geslom.

Kljub tovrstnemu obratu, ki je bil posledica sovjetske politike, pa so se vodilni slovenski komunisti v letih 1940/41 zavedali rastoče grožnje vojne nevarnosti za Jugoslavijo in Slovence. Zveza Moskve z Berlinom in gesla o tem, da sta središči prave reakcije v Parizu in Londonu, jih je nedvomno spravila v precep, ki ga lepo ponazarja Kidričeva izjava ob ustanovitvi Društva prijateljev Sovjetske zveze v Ljubljani junija 1940. Tedaj je Kidrič izjavil, da je pač najprej socialist in šele nato Slovenec, da pa vendar upa, da se mu ne bo treba nikoli odločati za eno stališče proti drugemu in bo lahko obe združil.

Komunisti se tako niso odpovedali svoji protifašistični in narodnoobrambni politiki in so tudi v letih 1940/41 nadaljevali s prizadevanji povezati se z nekomunističnimi, vendar protifašistično in narodnoobrambno usmerjenimi skupinami. Prav to jim je omogočilo, da so lahko že štirinajst dni po okupaciji leta 1941 ustanovili Protiimperialistično fronto.

Slovenske politične in ideološke delitve pred drugo svetovno vojno

---

Kot poskuša pokazati ta kratek in sumaren povzetek razvoja glavnih političnih grupacij na Slovenskem v tridesetih letih, so si vse pomembnejše politične stranke in skupine po letu 1930 prizadevale najti odgovor na obe temeljni vprašanji časa: izgubljeno socialno ravnovesje in problem rastoče narodne ogroženosti. Pri tem so se notranje cepile, obenem pa medsebojno razhajale (in redkeje povezovale). Ovira za povezovanje niso bile le različne narodnopolitične in socialne predstave, temveč predvsem svetovnonazorske in ideološke razlike. Prostor se pri tem ni širil, temveč ožil; Slovenci, ki so bili od konca 19. stoletja do dvajsetih let 20. stoletja politično in ideološko tradicionalno razdeljeni v tri tabore, katoliškega, liberalnega in socialističnega, so - kot je prepričljivo pokazal Bogo Grafenauer - v drugi polovici tridesetih let že težili k delitvi v dve novi veliki skupini: prvo, ki je v stanju zaostrenih razmer v Evropi, ob slovenskih mejah in doma pristajala na skupno fronto s komunisti, in drugo, ki je s komunisti odklanjala vsako sodelovanje.

Vsekakor je bilo za takšen razvoj usodno, da trem tradicionalnim slovenskim idejnopolitičnim taborom tako kot v dvajsetih tudi v tridesetih letih ni uspelo doseči niti minimalnega konsenza o najbolj perečih narodnih, socialnih in političnih vprašanjih. Nasprotno: iskanje odgovorov je delilo celo največjo slovensko stranko SLS; Koroščeva odločitev, da se bo po več letih odločnega zavzemanja za slovensko avtonomijo leta 1935 vrnil v Beograd in stopil v vlado Milana Stojadinovića, pa je razočarala in zbegala tudi mnoge njene pristaše in volivce. Tako po eni strani ne preseneča razmeroma močno protikomunistično razpoloženje dela slovenskega meščanstva, tudi izobraženstva in posebej večine slovenskih volivcev, slovenskih

kmetov, saj je bilo ne nazadnje o razmerah v Sovjetski zvezi tudi na Slovenskem mnogo znanega. Na drugi strani pa je bilo jasno, da se tabor tistih, ki so pristajali na klic po narodnem povezovanju in so bili pri tem pripravljene celo na zvezo s komunisti, ni krepil (le) zaradi rastočih simpatij do komunizma, temveč predvsem zaradi razočaranj nad neučinkovitostjo in nenačelnostjo meščanske strankarske politike. To med drugim nazorno razkrivajo življenjske zgodbe posameznikov, ki so svojo politično pot začeli pod okriljem ene izmed strank, nato pa se v drugi polovici tridesetih let znašli v eni izmed nestranskih skupin, vključenih v ljudskofrontno gibanje. Še danes pa se je mogoče o tem prepričati tudi ob prelistavanju revij in časnikov, kot sta bila glasilo krščanskih izobražencev "Dejanje" in neodvisna, narodno usmerjena "Slovenija", ki sta odločno odklanjala "totalitarizme vseh vrst, desnih in levih" in se obenem prav tako zavzemala za "narodno povezovanje".

Klic po koncentraciji političnih sil v "obrambo zoper rastočo nevarnost" se je - tako kot drugod v zahodni Evropi - na Slovenskem v času španske državljanske vojne, po nemški priključitvi Avstrije in po delitvi Češkoslovaške še okrepil. Oba velika politična pola na Slovenskem, tisti, ki je poskušal uresničiti narodno povezovanje in zaobiti ideološke razlike, in tisti, ki ni znal ali mogel enotneje strniti sil, zlasti pa ni hotel prestopiti praga zveze s komunisti, sta bila ideološko zelo neenotna. Kljub raznolikostim, ki jih nista skrivala, pa je enega kot drugega povezovala včasih sicer res zelo rahla, a zato nič manj očitna notranja vez: v prvem primeru je bila to zavest o narodni ogroženosti, v drugem brezkompromisni protikomunizem. Odnosi med obema so se ob tem po letu 1935, tako kot odnosi med desnico in levico sploh, stalno zaostrovali, nestrpnost je rastla in - kot je pretresljivo zapisal slovenski izseljenec v Ameriki - "zagnanost je prehajala v zagrizenost, ta v sovraštvo..."

Slovenija se je v tem pogledu v marsičem razdelila po vzoru ostale Evrope. Vendar je bila prihodnost, kot je to pokazal kasnejši razvoj, odvisna predvsem od dileme, ki jo je Edvard Kocbek leta 1941 formuliral v zahtevi: "Najprej zgodovinsko, nato ideološko stališče". V vrsti evropskih dežel so to dilemo, s tem ko so se postavili na čelo protifašističnega in narodnega boja, v svojo korist razrešili nekomunisti. Na Slovenskem in v Jugoslaviji so jo komunisti obrnili v svoj prid.

Drugi svetovni vojni naproti

Narodnoobrambno gibanje, ki se je na Slovenskem razvilo po letu 1935, je sicer v različnih letih potekalo različno intenzivno, vendar neprekinjeno do okupacije. Pri tem je nastopalo pod različnimi imeni, z vzponi in padci, z izstopanjem enih in vključevanjem drugih skupin. Med skupinami, ki so poleg slovenskih komunistov trajneje sodelovale v ljudskofrontnih akcijah, so bile slovenske sindikalne organizacije, liberalno Kmečko-delavsko gibanje, demokratično krilo Sokola, Bojevniki (člani zveze bivših vojakov prostovoljcev in vojaških invalidov), del socialistov, avtonomisti iz vrst katoliške stranke, krščanski socialisti, pretežni del izobražencev in študentske mladine in t.i. Zveza kmečkih fantov in deklet. Gibanje se je praktično potrjevalo predvsem v množičnih akcijah za uresničitev raznih slovenskih zahtev, v predvolilnih nastopih, na demonstracijah, shodih, taborih, izletih, kulturnih in športnih prireditvah. Ohranjena kitica ljudskofrontne himne po svoje ponazarja vzdušje in težnje na tej ravni. Takole pravi: "Hej Slovenci, mar na veke nam bo gospodaril Rim in Belgrad, carski Dunaj, beli generali? Vstani sin gmajne, vstani kmet slovenski ramo z delavcem ob rami zgradi dom slovenski".

Mednarodni dogodki leta 1939 z delitvijo Češkoslovaške so dali gibanju najprej dodaten polet, toda v isti sapi ga je že ob koncu leta, po paktu Hitler - Stalin, oslabila spremenjena politika komunistov, ki so zaostrili svoj odnos do dotodanjih meščanskih in socialističnih "zaveznikov" in se po nastanku hrvaške banovine tudi v pogledih na prihodnost Slovenije v jugoslovanski državi odločno razšli z nekaterimi med njimi. Do novega preobrata je prišlo šele po francosko-nemškem premirju leta 1940 in uvedbi diplomatskih odnosov med Kraljevino Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, ko se je v delu slovenske javnosti povečal dvom v pripravljenost in sposobnost zahodno-evropskih demokracij, da se bodo uprle Hitlerjevi ekspanziji, hkrati pa se je okrepilo prepričanje, da lahko nacistično Nemčijo učinkovito zaustavi le Moskva. V takšnih razmerah je bilo sredi leta 1940 v Ljubljani ustanovljeno Društvo prijateljev Sovjetske zveze, ki so ga podprli tudi številni nekomunisti. Prizadevanja po narodnoobrambnem povezovanju so tako doživela nov razmah.

Podrobnosti o tem, kako so se posamezne stranke in politične skupine pripravljale na vojni čas in kako so presojele možnost naglega razpada Jugoslavije, kot že rečeno, še vedno ne poznamo dovolj natančno. Toda iz razdalje več kot pol stoletja, ki nas loči od začetka druge svetovne vojne, se zdi nesporno, da sta zlasti obe veliki meščanski stranki s tem, ko sta pobudo v protifašističnem in narodnoobrambnem gibanju prepuščali levici, že pred izbruhom vojne zamujali priložnost za prevzem iniciative pri organiziranju slovenskega prebivalstva v vojnem času. Jasno je tudi, da na sodelovanje z okupatorjem, naj bi prišel od koderkoli, vnaprej ni bil nihče pripravljen. Tako je tudi vodstvo Slovenske ljudske stranke, po poročilu Alojzija Kuharja, na sestanku v banski palači 30. marca 1941 sklenilo, da "v primeru sovražne zasedbe noben odbornik stranke, ne visok in nižji, nikdar ne bo sodeloval s sovražnikom, niti neposredno, niti posredno, niti ne bo koga navajal k sodelovanju, pa naj bo ta pritisk še tako hud in celo življenje na tehtnici..."

Druga svetovna vojna na Slovenskem se je začela le slab teden za tem.

SLOVENCIMED DRUGO SVETOVNO VOJNO (1941 - 1945)

Položaj slovenskega naroda ob okupaciji 1941

Vsi trije okupatorji - nemški, italijanski in madžarski, ki so spomladi 1941 zasedli dravsko banovino, so nameravali uničiti slovenski narod kot etnično enoto. Nemški in madžarski okupator sta večino Slovencev razglasila za Vende ali Vindišarje in sta le manjšemu delu njih priznavala slovensko bit; večini je to v t.i. Ljubljanski pokrajini (še) priznaval samo italijanski okupator. Najbolj odklonilen odnos so okupatorji imeli do slovenskega izobraženstva, zlasti tistega iz humanističnih poklicev (učiteljev, profesorjev, duhovnikov, zdravnikov itd.), pomenilo jim je namreč glavno oviro za uresničenje etnocidnih namenov.

Ena temeljnih značilnosti okupacije Slovenije je velika razkosanost slovenskega narodnega ozemlja, in to ne samo med tri sosednje države, temveč tudi na okoli deset pokrajinskih upravnih enot, med katerimi je le ena, t.j. ljubljanska pokrajina, imela središče na območju sedanje Republike Slovenije. Ker je okupacijska območja določil Adolf Hitler, je Nemčiji prisodil največji del (Spodnjo Štajersko, severni del Dolenjske, Gorenjsko, Mežiško dolino, območje Dravograda, občino Jezersko in severozahodni del Prekmurja), drugima državam pa skupaj komaj polcvico toliko kot Nemčiji (Italiji večino Dolenjske in Notranjske, Madžarski pa večino Prekmurja in severni del Medžimurja).

Vse spomladi 1941 zasedeno slovensko ozemlje so okupatorji nameravali še tisto leto tudi formalnopravno priključiti k svojim državam. Prvi je to 3. maja 1941 storil italijanski okupator s kraljevim ukazom, madžarski pa 16. decembra 1941 z zakonom parlamenta, nemškemu pa je dvakrat (1. oktobra in 1. novembra) iz personalnih razlogov (iskanje ustrežnejšega pokrajinskega funkcionarja za Koroško) odloženo priključitev končno 1. januarja 1942 preprečil partizanski boj; vendar okupator nikakor ni opustil namena, da jo

nekoč tudi opravi in je ves čas vojne deloval tako, kot da bi bilo ozemlje tudi formalnopravno priključeno k nemškemu rajhu.

Okupatorji so Slovenijo in Slovence podvrgli raznarodovanju, pri čemer so se razlikovali glede na rok, ko naj bi dosegli svoj namen, in po ukrepih, s katerimi naj bi ga uresničili. Najkrajši rok si je določil nemški okupator - le nekaj let, ki se je raznarodovanja lotil tudi najbolj sistematično in z najtršimi ukrepi. Šlo je za tri pogloblitve ukrepe: 1. množičen izgon Slovencev (od 220.000 do 260.000 ali vsakega tretjega Slovenca, ki je takrat živel pod nemško okupacijo), 2. množično nemško kolonizacijo (okoli 90.000 oseb) in 3. na zelo kratek rok omejeno popolno germanizacijo tistih Slovencev (oziroma po njihovem Vindišarjev), ki naj bi glede na rasno in politično oceno (zato so že leta 1941 pregledali in ocenili skoraj vse prebivalstvo zasedenega območja) še ostali doma. Med skupinami, predvidenimi za izgon, so bili narodno zelo zavedni in vplivni Slovenci, priseljenci po letu 1914, obmejno prebivalstvo ter rasno in politično neustrezni za ponemčenje. Prvo skupino naj bi izgnali kot "sovražno Nemcem", drugo kot "motečo" za raznarodovanje, tretjo za pridobitev območja za strnjeno kolonizacijo Nemcev, ki naj bi nasproti Hrvaški in Ljubljanski pokrajini tvorili t.i. nemški jez ali branik, in četrto kot neustrezno za ponemčenje. Če bi nacisti lahko uresničili ta namen, bi najbolj prizadeli Gorenjsko, saj bi izgnali celo polovico ljudi; predvidevali pa so, naj bi po vojni tam živelo le 120.000 ljudi, med njimi le tretjina Slovencev oz. ponemčenih Vindišarjev. Ne samo obseg predvidenega izгона, temveč tudi njegov kratek rok petih mesecev (maj - oktober 1941) in odločnost, da ga izvedejo, ko so ga v nekaterih zasedenih pokrajinah že odložili na povojni čas, pričajo, kako zelo se je nacistom mudilo obračunati s slovenskim narodom. Vendar so mnoge ovire (prometne, nastanitvene, prehrambne, gospodarske itd.), ki jih pri načrtovanju niso predvideli, in končno tudi nepredvidena oborožena vstaja jugoslovanskih narodov povzročile, da so končno nadaljevanje množičnega izгона iz t.i. nacionalnopolitičnih razlogov odložili na povojni čas in so tako med vojno, vključno z nekaterimi, spomladi 1941 še nepredvidenimi skupinami (svojci partizanov in ubitih talcev, prebivalci požganih vasi) izgnali tretjino za izgon predvidenega števila ljudi, t.j. okoli 80.000, pri čemer upoštevamo tudi okoli 17.000 oseb, ki so se izgonu izognile z begom na drugo

zasedbeno območje. Med skupinami za izgon predvidenih ljudi so glede na odstotek izgnanih prednjačili slovenski duhovniki iz Spodnje Štajerske in Gorenjske in prebivalstvo Posavja in Obsotelja.

Zaradi zmanjšane obsega izгона se je zmanjšal tudi obseg nemške kolonizacije na okoli 15.000 oseb (večina v Posavju in Obsotelju), med katerimi je bilo tudi okoli 12.000 kočevskih Nemcev, s čimer so nacisti sami odpravili ta del nemške manjšine na Slovenskem. Viri pričajo, da so nacisti celovitejšo nemško kolonizacijo na Slovenskem predvidevali za povojni čas, ko bi "upoštevali predvsem vojaka, ki se bo vrnil s fronte." V generalni preselitveni načrt "Vzhod" (Generalplan "Ost") je H. Himmler junija 1942 ukazal vključiti tudi zasedene slovenske pokrajine.

Kolikor bolj so se nacistom postavljale ovire pri množičnem izganjanju Slovencev in nemški kolonizaciji, toliko bolj goreče so izvajali ponemčevanje dežele in ljudi. Pri tem sta tekla vzporedno dva procesa, in to uničevanje vsega, kar bi moglo spodbujati, utrjevati ali ohranjati slovensko narodno zavest (uničevanje slovenskega tiska, odprava slovenskega jezika v vseh javnih zavodih, razpust slovenskih društev in organizacij, zaplemba slovenskega kapitala itd.) in uvajanje vsega nemškega (nemški videz dežele, nemški otroški vrtci in šole, nemške organizacije in društva itd.); procesa, ki sta zajela ljudi vseh starosti in vseh poklicev. Zlasti štajerski in koroški nacisti v civilni upravi in političnih organizacijah so si prizadevali dosledno izvajati Hitlerjevo naročilo šefoma civilne uprave iz konca marca ali začetka aprila 1941: "Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!" (Napravite mi to deželo zopet nemško!).

Pri nacistični obravnavi ljudi so poleg t.i. nacionalnopolitičnih meril bila pomembna tudi rasna merila, saj so spomladi in poleti 1941 pregledali in tudi rasno ocenili skoraj vse prebivalstvo zasedenih slovenskih pokrajin. Že spomladi 1941 so odpeljali v Avstrijo in tam usmrtili 583 umsko bolnih in telesno onemoglih ljudi iz Spodnje Štajerske in še neugotovljeno število ljudi iz Gorenjske in Mežiške doline. Politično in rasno neugodno ocenjeni ter dedno bolni ljudje niso dobili nemškega državljanstva, ki so ga uvedli 14. oktobra 1941, postali so t.i. zaščitenci in predvidevali so, da bi jih po vojni sterilizirali.

Okupacijska politika italijanskega fašizma v t.i. Ljubljanski pokrajini, v kateri so aprila 1941 združili večino Dolenjske in Notranjske ter Ljubljano, je bila glede odnosa do slovenstva iz prestižnih razlogov milejša od nemške in italijanizacija dežele in ljudi predvidena na daljši rok. Z upoštevanjem slovenskih kulturnih in prosvetnih ustanov (univerze, akademije, gledališč, knjižnic itd.) ter tiska si je italijanski fašizem nasproti kruti nemški okupacijski politiki hotel pridobiti naklonjenost slovenskega prebivalstva, za katero je najbrž vedel, da je dvomljiva ali celo slaba. Dvojezičnost v upravi, v kateri so ključne položaje prevzeli Italijani, italijanščina v šolah, pomožne organizacije fašistične stranke, ki so jo s t.i. zveznim tajništvom, moškimi bojnimi in ženskimi fašiji uradno vpeljali v pokrajino oktobra 1942 uvedba korporativističnega sistema itd. naj bi sčasoma pripeljali do fašizacije in italijanizacije pokrajine. Medtem ko so italijanska vojaška poveljstva že od začetka okupacije spodbujala nezaupanje in celo sovraštvo do Slovencev, je visoki komisar avgusta 1942 s svojimi predlogi za hitrejšo italijanizacijo pokrajine pokazal prave namene okupacije. Predvidavamo, da bi italijanski okupator glede na Mussolinijevo izjavo iz junija 1941, da je treba narodnostne meje izenačiti z novimi državnimi mejami, če bi Italija vojno dobila, obravnaval Slovence v Ljubljanski pokrajini enako kot dotlej primorske Slovence.

Madžarski okupator v Prekmurju in v občini Razkrižje si je prizadeval obnoviti nacionalnopolitične razmere pred letom 1919, preden je Prekmurje prišlo v Jugoslavijo. Njegov okupacijski sistem je bil milejši od nemškega na Štajerskem in trši od italijanskega v Ljubljanski pokrajini. Prekmurske Slovence je imel za Vende, ki naj bi bili celo neka iz Keltov izvirajoča, a samosvoja mešanica, ki po krvi, tradiciji in kulturi sodi v madžarsko državo. Tudi on je izganjal prišleke, zlasti izobražence in koloniste, zatrl slovenski tisk, a dopuščal prekmursko narečje z madžarsko pisavo, uvedel madžarske šole, madžarsko kulturno društvo in mladinsko organizacijo, madžariziral upravo itd.

Kršč mednarodno pravo, sta madžarski (že leta 1941) in nemški okupator (leta 1942) na Slovenskem uvedla vojaško obveznost in mobilizirala večdeset tisoč (po nekem podatku okoli 35.000) slovenskih mladeničev in mož v svojo vojsko. Nemški okupator je v nemško vojsko in v obvezno uniformirano državno delovno službo

(Reichsarbeitsdienst) v Spodnji Štajerski mobiliziral 22 letnikov, v Gorenjski in Mežiški dolini pa 11, nakar je iz političnih in gospodarskih razlogov spomladi 1944 mobilizacijo opustil. Tudi ta ukrep naj bi pomagal ponemčiti in pomadžariti zasedene slovenske pokrajine. Samo italijanski okupator (še) ni segel po tem ukrepu, ga je pa ves čas izvajal v t.i. Julijski krajini, tj. v Slovenskem primorju, Istri in Beneški Sloveniji, kjer je tudi v vojnem času vztrajal pri začrtani raznarodovalni politiki.

Izkoriščanje gmotnih zmogljivosti zasedenih slovenskih pokrajin ni bilo pri vseh okupatorjih enako, saj so dobili gospodarsko zelo različno razvita in poljedelsko tudi zelo različno rodovitna območja. V tem pogledu je bil nemški okupator veliko na boljšem od italijanskega, ki se je od surovin lahko okoriščal samo z lesom, ki ga je Italiji zelo primanjkovalo. Zaradi različne gospodarske razvitosti Slovenije v primerjavi s severno Italijo je italijanski okupator na bivši rapalski meji obdržal carinsko mejo in celo jugoslovanske carinske tarife. Za prehrano prebivalstva Ljubljanske pokrajine je moral veliko večino živil, zlasti moke, testenin in riža, uvoziti iz Italije ali od drugod. Za nemškega okupatorja je bila zelo pomembna oborožitvena industrija, predvsem železarstvo in kovinarstvo, in je vanjo tudi mnogo investiral (graditev tovarne aluminija v Strnišču, tovarne letalskih delov na Tezmem, elektrarni pri Dravogradu in Mariboru itd.), Slovenske gorice in Haloze pa sta pomenili celo drugo največje vinogradniško območje na njegovem interesnem območju. Pomembna je bila zanj tudi delovna sila, zato je hitro odpravil brezposelnost, uvedel obvezno registracijo delovnih moči in jih pošiljal na delo v avstrijske in nemške pokrajine. Okoli 50.000 slovenskih izgnancev v preselitvenih taboriščih v mnogih nemških pokrajinah in na Poljskem ter v Franciji je bilo tudi cenena delovna sila.

Odnos prebivalstva do okupatorjev

Po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu spomladi 1938 se je na Slovenskem zelo okrepila nacistična propagandna dejavnost. Nemštvo, večinoma vključeno v Švabsko-nemško kulturno zvezo (Schwäbisch-deutscher Kulturbund), ki so ga jugoslovanske oblasti 1939 ponovno dovolile, se je večinoma nacificiralo in je nemško

okupacijo v Spodnji Štajerski, Mežiški dolini in na Gorenjskem doživljalo evforično kot "rešitev izpod srbskega jarma". Medtem pa je italijanska okupacija Ljubljane in Dolenjske tamkajšnje Nemce zelo razočarala in so zato tudi kmalu pristali na svojo preselitev "domov v nemški rajh". Navdušenje za Adolfa Hitlerja in njegov "novi red" je v prvih tednih okupacije zajel širši krog prebivalstva, kot ga je lahko pridobila nacistična propaganda pred aprilom 1941. Zaradi slabih socialnih razmer v Kraljevini Jugoslaviji in drugih vprašanj, ki jih ona ni rešila, je veliko ljudi pričakovalo, da se jim bo izboljšal gmotni položaj. To upanje so krepili tudi nekateri okupatorjevi ukrepi, npr. zmanjševanje brezposelnosti, izboljšana preskrba najrevnejših slojev itd. Na tako razpoloženje ljudi je vplivalo tudi razočaranje zaradi nepričakovano hitrega zloma jugoslovanske vojske, nepretrgana vrsta zmag sil Osi, ko sta se Nemčija in njena oblast zdeli trdni in mogočni. V glavnem velja, da so bili v prvem obdobju okupacije najbolj zagreti za "novi red" gmotno šibki sloji prebivalstva, pa tudi del srednjih kmetov je pričakoval izboljšanje svojega položaja. Med slovenskimi izobraženci, ki jih je nemški okupator kmalu mnogo zaprl in izgnal, so bili tisti, ki niso ostali zavedni Slovenci, redke izjeme. Izobraženci so se ob okupaciji čutili kot osamljeni zavedni Slovenci sredi od nemške propagande zaslepljenega ljudstva. Med Slovenci, ki so se ob okupaciji navduševali nad "novim redom" ali mu vsaj niso bili nenaklonjeni, je bilo največ takih, ki pred vojno niso bili politično vidno opredeljeni. Med mlajšim rodом, ki je prej deloval v katoliških, liberalnih in delavskih društvih, je bilo veliko zavednih Slovencev.

Odnos nemški okupaciji privrženega dela slovenskega prebivalstva se je začel razmeroma kmalu spreminjati. Ugotovitev, izrečena na ustanovnem sestanku Osvobodilne fronte slovenskega naroda 26. aprila 1941 o začasnosti uspehov okupatorjeve socialne demagogije, se je izkazala kot dokaj natančna napoved. Celo del spodnještajerskih Nemcev, ki je zaslutil, da bo ravnanje nacistične okupacijske uprave s Slovenci lahko imelo zanj slabe posledice, je spreminjal odnos do takšne politike. Med najpomembnejšimi vzroki za spreminjanje odnosa do nemške okupacije je bilo okupatorjevo nasilno, celo kruto raznarodovanje, zlasti množično izganjanje Slovencev. Do spoznavanja pravih namenov nacistične okupacije in s tem do spreminjanja odnosa

do okupatorja je prišlo v času, ko so potekale priprave na odpor in v času prvih uporniških dejanj. Ostre okupatorjeve represalije so povzročale turobno razpoloženje, a hkrati poglobljale razdor med njim in večino slovenskega prebivalstva.

V Prekmurju, ki je po kratkotrajni nemški vojaški zasedbi prišlo pod madžarskega okupatorja (razen nekaj vasi ob potoku Kučnica), se je še pred aprilom 1941 razmahnila propaganda nacistov in madžarskih revizionistov. Prekmurske Nemce je zamenjava okupatorjev zelo razočarala, prekmurske Madžare pa navdušila. Del evangeličanskih pastorjev je bil madžarsko ali nemško usmerjen. V primerjavi z obdobjem pred letom 1919 se je slovenska narodna zavest med obema svetovnima vojnama le okrepila, in to zlasti med mlajšim rodod. Odpor proti okupatorju je v Prekmurju lahko našel oporo predvsem med slovenskim življem.

Na italijanskem zasedenem in nato priključenem območju, v Ljubljanski pokrajini, je bila Ljubljana v posebnem položaju. Medtem ko je prej imela okoli 7 % prebivalstva svojega upravnega območja, tj. dravske banovine, je imela sedaj celo 26 ali 27 % prebivalstva Ljubljanske pokrajine. Vsi trije okupatorji so sicer razpustili dotedanje slovenske oz. jugoslovanske politične stranke, nemški in madžarski okupator sta celo izganjala njihove funkcionarje in zaplenila njihovo imetje, vendar so v Ljubljani okrnjena vodstva strank ilegalno še obstajala, predstavnika katoliškega in liberalnega tabora pa je italijanski okupator celo vzel v svoj sosvet ali konzulto.

Italijanske oblasti so v načrtovani zasedbeni politiki skušale pridobiti predvsem naklonjenost slovenskih izobražencev, zlasti kulturnih delavcev in katoliške duhovščine, za načrt kulturnega zблиževanja obeh narodov, ki naj bi privedel do postopnega stapljanja Slovencev z italijanstvom in fašizmom. Zato so bili ti od vseh slojev prebivalstva v začetku tudi najbolj izpostavljeni skušnjavam po sodelovanju. Do tega pa je tudi prišlo, o čemer priča nekaj dogodkov na kulturnem področju (npr. skupni slovensko-italijanski kulturni večer 23. 6. 1941 in razstava v Jakopičevem paviljonu); to pa ni dobilo širšega in trajnejšega razmaha. Večina slovenskih izobražencev sodelovanja namreč ni sprejela z navdušenjem, temveč je ravnala podobno kot večina političnih strankarskih voditeljev: sodelovanje je pojmovala kot manjše zlo v primerjavi z razmerami na nemškem

zasedbenem območju. Sicer je bilo tudi nekaj posameznih primerov naivnega pričakovanja, da bo italijanski okupator prispeval kaj več h kulturnemu dvigu okupiranega prebivalstva, vendar pa drži, da med Slovenci, ne glede na politično in nazorsko prepričanje oziroma stanovsko pripadnost, ni bilo takih skupin, ki bi italijansko okupacijo razumele kot trajno stanje in jo zato tudi zavestno podpirale. Protiitalijansko razpoloženje tudi podeželskega življa in nacistična socialna demagogija sta v prvih tednih okupacije na Dolenjskem (Novo mesto, Mirnska dolina, Šentjernej, Trebnje) privedla do množičnih demonstracij z zahtevo po nemški okupaciji, ki so se v Trebnjem končale s sedmimi smrtnimi žrtvami.

Med veliko večino prebivalstva Ljubljanske pokrajine je bilo enodušno odklonilno stališče do italijanskega okupatorja, razlike pa so se pojavile ob vprašanju, na kakšen način naj se to stališče izrazi. Izoblikovala sta se dva temeljna pogleda. Prvega je posebej Osvobodilna fronta, ki je bila za takojšen odpor proti okupatorju, drugega pa večinoma zastopniki predvojnih meščanskih strank, ki so bili za postopne priprave in čakanje na ugoden trenutek ob koncu vojne.

Odnos političnih taborov in strank ter katoliške cerkve do okupacije in okupatorjev

---

Tik pred napadom Nemčije in Italije na Jugoslavijo je vodstvo najmočnejšega političnega tabora - Slovenske ljudske stranke (JRZ) - sprejelo nekatere sklepe, ki naj bi usmerjali strankino delovanje v primeru okupacije Slovenije. Med njimi je bil sklep, da stranka z okupatorjem ne sme politično sodelovati; predvidelo pa je tudi taktično delovanje na različnih ravneh - v emigraciji, kamor je aprila 1941 odpotovalo nekaj voditeljev (dr. Miha Krek, Franc Snoj itd.), ter legalno in ilegalno v domovini. Prizadevalo naj bi si tudi, da bi slovensko ozemlje prišlo pod enega samega okupatorja. V ta namen je SLS še pred napadom na Jugoslavijo stopila v stik z nemškim poslaništvom v Beogradu, tozadevni "program" pa je bil tudi eden od poglobljnih problemov, s katerim se je ubadal Narodni svet, ustanovljen 6. aprila 1941 pod vodstvom bana dr. Marka Natlačena. V njem so bili zastopniki legalnih političnih strank, zahteva po

članstvu KPS pa je bila zavrnjena, češ da ni legalna stranka. Narodni svet je po pretrganju zvez z osrednjimi jugoslovanskimi oblastmi v Sloveniji prevzel oblast, po razpadu jugoslovanske vojske pa si je prizadeval, da bi Slovenija v novo, okupacijsko stanje prišla s čim manjšimi človeškimi žrtvami in s čim manjšo gmotno škodo, predvsem pa kot nerazdeljena celota; v tem smislu gre razumeti Natlačenovo pot v Celje na pogovore s predstavniki nemškega rajha, ki je bila zaman. Ko je postalo jasno, da nemške oblasti odklanjajo stike s Slovenci kot nacionalnim subjektom, se je dejavnost Narodnega sveta omejila na sodelovanje z bolj "človeškimi" italijanskimi oblastmi v Ljubljani. Ko je italijanski civilni komisar 17. aprila 1941 formalno prevzel oblast na italijanskem zasedbenem območju, je Narodni svet še nekaj časa deloval v ilegali. Natlačen in drugi slovenski politiki so prve tedne okupacije v pogostih stikih s civilnim oz. visokim komisarjem zagotavljali lojalnost Slovencev novi oblasti. Predstavniki političnega, kulturnega in zlasti gospodarskega življenja so vstopili tudi v sosvet ali konzulto, ki pa je živela le pol leta.

Vstop Slovencev v okupatorjev sosvet, zahvalne spomenice in poklonitve (npr. Benitu Mussoliniju v Rimu 8. 6. 1941) po protipravni priključitvi Ljubljanske pokrajine k Italiji in nekatera druga takratna dejanja lahko označimo za zmerno obliko upravne in politične kolaboracije, ki sicer ni škodila interesom prebivalstva, je pa vzbudila očitke pri zahodnih zaveznikih in še bolj pri domačih nasprotnikih. Oportunizem in odsotnost pasivne rezistence sta se opravičevala glede na kruto raznarodovalno politiko nemškega okupatorja. Predlog dr. Lamberta Ehrlicha o podtalni slovenski vladi se ni uresničil, tudi ob Natlačenovem nasprotovanju; on je namreč nekaj časa upal na avtonomni položaj Slovenije po vzoru Slovaške. Del političnega vodstva, ki se je prek Bližnjega vzhoda umaknil v London, je prevzel funkcijo zastopstva slovenskega naroda v tujini oziroma pred zavezniško javnostjo. Kot "začasno slovensko narodno vodstvo" je že spomladi 1941 v Jeruzalemu oblikovalo slovenski program oziroma slovenske vojne cilje, t.j. osvoboditev in združitve vsega slovenskega ozemlja v močnejši in boljši Jugoslaviji ter vztrajanje ob Veliki Britaniji. Tudi Slovenci v domovini naj bi vztrajali in kljub nacističnemu nasilju čakali na navodila.

Nemški okupator je s svojega zasedbenega območja izgnal tudi veliko večino duhovščine, lavantinskega škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča pa tako rekoč konfiniral v Mariboru. Del gorenjske, štajerske in koroške duhovščine se je tudi iz izgnanstva v Hrvaški zatekel v Ljubljansko pokrajino, kjer je italijanska oblast puščala avtonomijo verskega življenja in cerkvenega delovanja nedotaknjeno. S tem se je dodatno izpostavil pomen vedenja vodstva ljubljanske škofije in posebej škofa dr. Gregorija Rožmana kot cerkvene in moralne avtoritete. Takoj po okupaciji je tudi škof sledil vzorcu vedenja slovenskih politikov z zahvalnimi izjavami Italiji in njenim oblastnikom. Takšne izjave slovenskih politikov in škofa je okupator pred objavo še izmaličil, izmaličenost pa ni mogla biti nikjer pojasnjena. Preveč prijazen odnos slovenskih politikov in Cerkve do italijanskih okupacijskih oblasti je povzročil tudi proteste slovenske duhovščine na Primorskem. Je pa duhovščina v Ljubljanski pokrajini skupaj z verniki obsojala nasilno nacistično politiko na Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem. Ko so italijanske oblasti kasneje pri zatiranju odporiške dejavnosti prekoračile običajne pravne in moralne okvire, med duhovščino in oblastmi "katoliške" Italije ni bilo več prejšnjega soglasja. Škof Rožman po nasvetu Vatikana ni javno obsodil italijanske represivne politike, ampak je npr. s prošnjami za pomilostitve ali dobrodelnimi akcijami učinke te politike skušal omiliti. Tržaški škof dr. Antonio Santin in goriški nadškof dr. Carlo Margotti, po narodnosti Italijana, sta veljala za podpornika fašističnega režima, vendar sta v vojnem času pokazala tudi razumevanje za človeške stiske slovenskih vernikov.

Osvobodilna fronta slovenskega naroda

Ob napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo so si domoljubne skupine prizadevale, da se vključijo v obrambo napadene domovine. Najvidnejši izraz te pripravljenosti je bilo prostovoljsko gibanje, ki pa glede na hiter zlom jugoslovanske vojske ni imelo pričakovanega učinka. Kljub hudemu razočaranju nad hitrim zlomom vojske in določenim uspehom nacistične propagande, se je pri narodno zavednih Slovencih kmalu pojavila volja do odpora, o čemer pričajo tudi spontane odporiške akcije v prvih tednih okupacije. Ob

spoznanju pravih ciljev okupacije, zlasti še ob hudih raznarodovalnih ukrepih nemškega in tudi madžarskega okupatorja, so rodoljubi pričakovali napotila za odpor. V takih razmerah je imel prednost tisti, ki je prvi začel organizirati prebivalstvo za odpor. To je bila Protiimperialistična oziroma Osvobodilna fronta slovenskega naroda, ustanovljena 26. aprila 1941 v Ljubljani na pobudo številčno skromne in ilegalne Komunistične partije Slovenije, ki pa je z železno disciplino tudi pod okupacijo ohranila organizacijsko celovitost. Poleg edine organizirane stranke KPS so bili pri ustanovitvi zastopani krščanski socialisti, tisti del Sokola, ki se je uprl unitarizmu, in kulturni delavci (ustanovne skupine). Njim se je nato priključilo še okoli deset drugih skupin, medtem ko pogovori z nekaterimi skupinami za vključitev niso uspeli. Predstavniki vseh skupin so tvorili vrhovni plenum OF, predstavniki ustanovnih skupin pa njegov izvršni odbor (IOOF). Do januarja 1943 je v IOOF deloval sekretariat, ki so ga tvorili predsednik Josip Rus in zastopnika komunistov in krščanskih socialistov, nato pa je bil predsednik IOOF ves čas predstavnik kulturnih delavcev Josip Vidmar.

Kljub okupacijskim mejam se je OF razmeroma hitro širila in se v organizacijskem pogledu na pokrajinski, okrožni in deloma tudi na okrajni ravni naslanjala na organizacijsko mrežo KPS. Postopoma (začenši s štajerskim, ustanovljenim maja 1941) so se ustanovili pokrajinski, okrožni, rajonski (nato okrajni) in terenski (nato krajevni) odbori OF, v nekaterih mestih, zlasti v Ljubljani, po dejavnostih in ustanovah pa še matični odbori OF. V odborih OF naj bi bile zastopane predvsem njene ustanovne skupine, vendar je to bilo predvsem v njenih višjih odborih in na območjih, kjer so predstavniki teh skupin bili. V nižje odbore in predvsem terenske odbore OF pa so se ljudje vključevali neposredno, mimo skupin, in je bila sestava teh odborov zelo različna in v glavnem podobna svetovnonazorski in politični opredelitvi Slovencev pred letom 1941. V Osvobodilno fronto in osvobodilni boj se je predvsem zaradi okupatorjevega odnosa do Slovencev iz narodne zavesti vključilo razmeroma veliko število kulturnih delavcev. Vključilo se je tudi veliko mladine in žensk, oboji so imeli v okviru OF tudi svoji protifašistični organizaciji.

V prvih mesecih organiziranja OF med njenimi skupinami ni bilo nesoglasij in trenj in je veljalo načelo lojalnosti v medsebojnih odnosih,

kar je pozneje prišlo tudi v program OF in posebno izjavo OF v začetku leta 1942. Prva nesoglasja so se pojavila po spopadu med partizani in četniki v Srbiji ter sta tedaj dve skupini izstopili iz OF (Stara in nova pravda ter Jugoslovanska ženska zveza) ali pa so ju iz nje izključili. Vse skupine so priznavale vodilno vlogo KPS, in to zaradi njenega deleža pri organiziranju odpora in tudi števila komunistov v prvih partizanskih enotah (v Sloveniji leta 1941 npr. 39,02 %, na Štajerskem pa okoli 80 %). Ob načelno priznani vodilni vlogi si je KPS že od začetka prilaščala nekatere pomembne službe in dejavnosti, in to tehniko, ki jo je obdržala še iz prejšnjega časa, Varnostnoobveščevalno službo OF, ki jo je avgusta 1941 ustanovil CK KPS, in v čedalje večji meri tudi partizansko vojsko, zlasti še njen politkomisarski kader.

Osvobodilna fronta si je še v letu 1941 ustvarila svoj program; nastajal je postopoma in dobil končno vsebino v Temeljnih točkah OF 1. novembra oz. 21. decembra 1941 in je bil kmalu objavljen v glavnih glasilih OF, t.j. v Slovenskem poročevalcu (izhajal je ves čas vojne in še po vojni) in Osvobodilni fronti (izhajala od novembra 1941 do junija 1942). Ta program je na prvo mesto postavil neizprosni boj proti okupatorjem za osvoboditev in združitev Slovencev; tvorno sodelovanje v tem boju je bilo tudi pogoj za pripadnost OF. Osvobodilna fronta ni priznavala okupatorjevega razkosanja Jugoslavije in se zavzela za vzajemno sodelovanje njenih narodov v boju proti okupatorjem.

Glede notranje ureditve povojne Slovenije in njenih zunanjih odnosov je program zahteval samoodločbo, pri čemer se je opiral na izjave vodilnih politikov protifašistične koalicije (Atlantska izjava itd.) in je predvideval, da bo po vojni oz. osvoboditvi prevzela oblast OF kot celota. V program je na predlog Edvarda Kocbeka bila sprejeta trditev, da OF spreminja slovenski narodni značaj in ustvarja nov lik aktivnega slovenstva. Ker je zadnji del programa OF nastal šele po spopadu partizanov in četnikov v Srbiji in po naročilu podpredsednika kraljevske vlade dr. Miha Kreka z dne 17. decembra 1941, objavljenem v Svobodni Sloveniji, da je treba uničiti "vsako partizanstvo", je OF razglasila za edino legitimno "narodno vojsko na slovenskem ozemlju narodnoosvobodilne partizanske čete" in oktobra 1941 ustanovljeno Narodno zaščito - oboroženo krajevno formacijo za obrambo pre-

bivalstva pred okupatorjevim nasiljem. Še ostreje je IOOF to izrazil s komunikejem sredi januarja 1942, da so upravni in vojaški organi OF edina slovenska narodna oblast. "Vsak poskus, razdirati pod katerimkoli naslovom slovensko narodno enotnost, oblikovano in izraženo v OF, je treba preprečiti in zatreti z brezobzirno odločnostjo". Z omenjenimi izjavami obeh strani je bil načelno onemogočen vsak poskus organiziranja vzporednih odporniških organizacij. Svojega programa, ki ni razčlenil niti vseh bistvenih vprašanj glede povojne ureditve Slovenije in Jugoslavije (vodstvo KPS je javno nastopalo proti prezgodnjemu "načrtovanju"), OF ni spremenila do konca vojne, vendar ga je v praksi dopolnjevala in konkretizirala, vse vplivnejša KPS pa je usmerjala dogajanja tudi mimo programa OF.

Nasprotniki KPS in OF so še spomladi 1942 priznavali, da je Osvobodilna fronta z radikalno agitacijo zoper okupatorje krepila pri ljudeh voljo do odpora, globila prepad med tujcem in Slovenci, dvigala samozavest in voljo do osvoboditve, da so mnogi občudovali drznost in požrtvovalnost upornikov in ker "nobene druge organizacije niso videli, saj so se druge omejevale le na čakanje in na tiho pripravljanje," so sodelovali z njo. "Velika večina ljudi na terenu in tudi med izobraženci o iskrenosti narodne orientacije sploh ne dvomi. Slovenstvo je tako močno poudarjeno, da gre do samostojne državnosti; to imponira, a po realnosti take orientacije nihče ne vpraša ne v zunanjepolitičnem ne v notranjepolitičnem pogledu." (iz poročila Slovenske zaveze, 20. 5. 1942)

Večina odporniških gibanj v Evropi v svojih programih ni predvidevala obnove predvojnih političnih, gospodarskih in socialnih razmer, ker razmere v večini držav niso bile demokratične. Proti "vrnitvi na staro" je bila tudi OF, KPS pa si je prizadevala za korenitejše družbene spremembe, ki so jih poimenovali z revolucijo z različnimi prilastki (demokratična, narodna, ljudska itd.), pri čemer tega pred sobojevniki v OF ni skrivala niti tega v javnosti posebej razglašala. Za doseg revolucionarnih ciljev si je KPS v okviru OF prizadevala za spremembo sestave oblasti in za to uporabila tudi veliko energije osvobodilnega gibanja. Velja omeniti, da je čez nekaj mesecev (7. 5. 1942) tudi Slovenska zaveza v svojem programu zahtevala "temeljito gospodarsko in socialno preosnovo, podružbljenje vseh za celoto važnih dobrin, proizvodjalnih sredstev in podjetij," temeljitejšo agrarno

reformo, zatrtje korupcije itd. ter pojmovala delo kot temeljno vrednoto. Poleg komunistov se je v vodstvu OF z vprašanjem družbene preobrazbe ukvarjal Edvard Kocbek. On je pomen osvobodilnega boja videl tudi v ustvarjanju novih družbenih odnosov. Prepričan je bil, da je krščanstvo združljivo z načelom družbene revolucionarnosti.

Ker sta KPS in OF videli v monarhiji in kraljevski vladi bistveno oviro za korenitejšo spremembo družbenih razmer in tudi za prihodnjo federativno ureditev po zamislih KPJ (federacija petih narodov in ne treh), sta imeli do njiju odločno odklonilen odnos. S tem je bil zlasti še po spopadu partizanov in četnikov v Srbiji povezan odnos KPS in OF do četništva.

Komunistična partija Slovenije je bila del KPJ in se je zato glede splošne usmeritve dogajanj morala ravnati po sklepih in navodilih njenih vodstvenih organov, za pripravo odpora zlasti po sklepih t.i. majskega posvetovanja KPJ v Zagrebu. Prvo neposredno radijsko zvezo z izvršnim komitejem Komunistične internacionale je CK KPS vzpostavil šele konec julija 1942 v Kočevskem Rogu, vendar je zaradi velike italijanske ofenzive trajala le do srede avgusta istega leta, za nekaj tednov jo je nato januarja 1943 obnovil v Polhograjskih Dolomitih. Ohranjene brzozjavke pričajo, da je šlo bolj za poročila o dogajanju v Sloveniji kot pa za kakšne smernice Kominterne. Razmere v Sloveniji so v marsičem zahtevale drugačno zasnovo pri organiziranju protiokupatorskega odpora kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Najvidnejši izraz posebnega razvoja je bila Osvobodilna fronta, ob njej pa še vrsta drugih ustanov in dejavnosti. Vsaj v prvih letih NOB so vojne razmere oz. šibke povezave z jugoslovanskim centrom (do poletja 1943 le s kurirji) omogočale tudi precej avtonomno delovanje slovenskega vodstva NOB. Tudi nekatere oblike v graditvi oblasti in državnosti so bile avtonomne, npr. ustanovitev Slovenskega narodnoosvobodilnega odbora (SNOO) septembra 1941, ki je bil do pomladi 1943 edini takšen organ v Jugoslaviji. V Sloveniji niso uporabljali nekaterih predpisov jugoslovanskega vodstva (npr. t.i. fočanskih in driniških predpisov o NOO). Centralistične težnje jugoslovanskega vodstva pa so prihajale čedalje bolj do izraza na Slovenskem po 2. zasedanju AVNOJ. Izraz tega je bila tudi ustanovitev Oddelka za zaščito naroda (OZNA), ki je bil podrejen izključno

jugoslovanskemu vojaškemu vodstvu. Ukinitev VOS OF so namreč na prvem zasedanju Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta (SNOS) v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944 razglašali kot korak naprej v demokratizaciji narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem. Zato je ustanovitev OZNA za slovensko narodnoosvobodilno gibanje pomenila velik korak nazaj. Zdaj se je še bolj kot prej pokazalo precenjevanje prisile in nasilja za doseganje ciljev. V tem pa se je še najbolj izražala boljševiska usmeritev vodstva KPS.

Slovenska partizanska vojska

V skladu s programsko zahtevo OF po takojšnjem oboroženem odporu se je po pripravah, ki so intenzivno potekale zlasti po prvojunijski konferenci KPS v Ljubljani, 22. junija 1941 ustanovilo glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet in po njegovem t.i. partizanskem zakonu iz srede julija 1941 začele ustanavljati prve slovenske partizanske enote - čete in bataljoni. Te so že v letu 1941 opravile mnogo raznovrstnih odmevnih bojnih akcij, zlasti še na nemškem zasedbenem območju. Iz nekaterih razlogov se je partizanstvo v Primorski in zlasti Koroški v polni meri razvilo nekoliko pozneje, v Prekmurju pa so bili začetki partizanstva jeseni 1941 za dalj časa razbiti ali uničeni. Septembra 1941 se je slovensko partizanstvo organizacijsko precej poenotilo z jugoslovanskim (posvetovanje v Stolicah pri Krupnju) in ga je SNOO vključil v jugoslovansko partizansko vojsko. Kljub temu sta delovanje in bojevanje slovenske partizanske vojske v marsičem potekala drugače kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah. Šlo je predvsem za bolj organski razvoj enot od manjših do večjih, brez širših množičnih vstaj (zgodovina opredeljuje kot množični vstaji na Gorenjskem konec 1941 in na Primorskem in v Istri septembra 1943) in zato tudi brez množičnih osipov in prehajanja enot v nasprotnikov tabor. Na razmeroma gosto naseljenem ozemlju, kakršno je Slovenija, prepredenim z gostimi prometnicami in mnogimi okupatorskimi postojankami, so lahko partizanske enote delovale le ob veliki podpori številnega prebivalstva, vključenega v osvobodilno gibanje. To so zelo hitro ugotovili okupatorji in ost svojega nasilja uperili na civilno prebivalstvo. Prvi dve leti je bilo vključevanje v partizansko vojsko na prostovoljni

osnovi, od septembra 1943 pa tudi z mobilizacijo po uvedbi splošne vojaške obveznosti za moške od 17. do 45. leta starosti; so pa mobilizacijo v nekaterih pokrajinah začeli izvajati šele čez nekaj mesecev.

Kljub precej neugodnim razmeram za delovanje večjih enot in krčevitim prizadevanjem okupatorjev, da na območjih, ki so jih imeli za dele svojih držav (in to je bilo vse slovensko ozemlje!), že v kali zatrejo vsak odpor, in kljub hudim porazom se je partizanska vojska krepila. Tako je spomladi 1942 že imela večje enote - odrede, povezane v grupe odredov, in v drugi polovici tega leta na Dolenjskem in Notranjskem ob odredih tudi že prve štiri premične brigade, ki so se jim spomladi in poleti 1943 pridružile brigade v drugih slovenskih pokrajinah. Iz njih so v drugi polovici 1943 ustanovili prvi dve slovenski diviziji (14. in 15.), po kapitulaciji Italije pa še tri nadaljnje (18., 30. in 31.). Vse divizije so oktobra in decembra 1943 vključili v slovenska korpusa (7. in 9.), nekaj brigad pa tudi v 4. (štajersko) operativno cono (čeprav so bili pozneje tudi tam pogoji za ustanovitev korpusa). Jeseni 1943 je že pod organizacijsko zelo razvejanim in s strokovnim kadrom izpopolnjenim glavnim štabom NOV in PO Slovenije bilo največje število partizanskih enot in najbrž v njih vsaj za nekaj časa tudi največje število partizanov (okoli 40.000), na Štajerskem in Koroškem pa jih je bilo največ poleti in jeseni 1944.

Okupatorji niso niti malo podcenjevali osvobodilnega gibanja in slovenske partizanske vojske ter so razmeroma kmalu (italijanski npr. že spomladi 1942) bojevanje v Sloveniji ocenjevali kot pravo vojno (it. guerra guerrigliata) in temu primerno krepili svoje oborožene sile in represivni aparat. Vsak večji kraj in gospodarsko napravo so spremenili v utrjeno postojanko, enako so varovali tudi prometnice. Najgostejša vojaška zasedba je bila v Ljubljanski pokrajini poleti 1942, ko so bile tam štiri italijanske divizije in več večjih bojnih skupin in razmerje med oboroženci in civilnim prebivalstvom 1 : 4. Medtem ko je bojevanje proti slovenskim partizanom v Ljubljanski pokrajini bilo predvsem zadeva italijanske vojske, je bilo na nemškem zasedbenem območju ter na Primorskem to zadeva policije. Šef nemške policije H. Himmler je v letih 1943 in 1944 vse slovensko ozemlje razglasil za območje protipartizanskega bojevanja in je to bila zadeva operativnih štabov za uničevanje tolpa v Ljubljani in Trstu (nato v

Gradiški). To pa ne pomeni, da v operacijah proti partizanom že od leta 1941 ne bi sodelovala tudi nemška vojska.

Praviloma so bile akcije in operacije partizanskih enot dobro zasnovane in tudi opravljene, kar sta priznavala tudi nemški in italijanski okupator. So pa bile tudi takšne akcije in operacije, ki so temeljile na napačnih političnih presoajah in so zato zahtevale precej več žrtev; mednje sodijo tudi nekateri "legendarni" pohodi.

Zaradi obsega bojevanja proti okupatorjem so velike sile protifašistične koalicije tako jugoslovansko kot slovensko partizansko vojsko vsaj od pomladi 1943 priznavale za svojo zaveznico. Zato so imele pri glavnem štabu NOV in POS, štabih obeh slovenskih korpusov in cone svoje vojaške misije ter obveščevalne in druge skupine; pošiljale so gmotno pomoč. Nekaj operacij pa je slovenska partizanska vojska uskladila in izvedla na prošnjo britanske in ameriške vojske ter je pri nekaterih sodelovalo njuno letalstvo.

Če upoštevamo celotno vojno obdobje na Slovenskem, je socialna sestava partizanske vojske ustrezala socialni sestavi slovenskega naroda, v svetovnonazorskem pogledu pa so ob vstopu v partizanske enote prevladovali kristjani. Ta svetovnonazorska sestava pa se je ob delovanju KPS in SKOJ v partizanskih enotah spreminjala v precej večji meri kot v nižjih organih OF. Ker so v enotah upoštevali pri merilih za sprejem v KPS in SKOJ predvsem hrabrost in discipliniranost pri izpolnjevanju vojaških dolžnosti, sprejem ni nujno pomenil spremembe svetovnonazorske usmeritve. Zaradi posebnih razmer na Slovenskem, zlasti še ob upoštevanju Osvobodilne fronte, politični komisarji v slovenskih partizanskih enotah niso nosili znaka srpa in kladiva, temveč znak OF. Tudi poimenovanje nekaterih enot za proletarske je bilo le kratkega daha in odpravljeno na predlog slovenskega političnega vodstva. Nasveta Izvršnega komiteja Kominterne jugoslovanskemu partizanskemu vodstvu, naj ne ustanavlja več proletarskih enot, to v drugih pokrajinah ni upoštevalo.

V enotah NOV in PO Slovenije so močno prevladovali Slovenci, vendar so partizanske enote sprejemale vase tudi pripadnike drugih narodov ali pa so iz njih ustanovljale posebne enote (italijanske brigade, ruske, avstrijske, madžarske bataljone itd.). Značilno za slovensko partizansko vojsko je tudi, da v nobenem, še tako hudem času, ni zapustila slovenskega ozemlja, čeprav so ji to iz jugoslovanskega centra

svetovali. Je pa občasno sodelovala v operacijah na Hrvaškem, kot so hrvaške partizanske enote občasno delovale na Slovenskem.

Kot marsikatera vojska niti slovenska partizanska vojska ni bila imuna pred negativnimi pojavi. Ti so se najvidneje in najusodnejše izrazili na t.i. prvem osvobojenem ozemlju na Dolenjskem in Notranjskem spomladi in poleti 1942, in to s samovoljo partizanskih poveljnikov oz. štabov (t.i. vojvodstvo), z neutemeljenimi usmrčitvami, krutim načinom zasliševanj in usmrnitev, pri čemer ni bilo izvzetih niti nekaj celih družin itd. Vodstvo KPS in OF, ki je bilo krajevno blizu tem pojavom, proti nosilcem teh pojavov ni ukrepalo niti pravočasno niti dovolj odločno, kot je tako zaradi slabih izkušenj ukrepalo kasneje v nekaterih podobnih, a manj razširjenih negativnih pojavih. Neugodna okoliščina je bila, da so partizanska vojaška sodišča, ki so sodila tudi civilnim osebam, nastala razmeroma pozno (večina od jeseni 1943 dalje), da njihova sestava ni bila vedno ustrezna, da so bila v mnogočem formalistična in premalo občutljiva za ugotavljanje teže posameznikove krivde, izrekala so eksemplarične kazni itd. V marsikaterem pogledu pa je partizansko vojaško sodstvo vendarle omejevalo samovoljo, drugače pa je bilo z organi izrednih služb - VOS OF in OZNA, ki so imeli glede odločanja o življenju in smrti daleč prevelike pristojnosti.

Osvobodilni boj s partizanskimi enotami je na obsežnih območjih slovenskega ozemlja v večji ali manjši meri ali pa popolnoma onemogočil učinkovitost okupacije, spremenil slovensko ozemlje v bojišče in s tem preprečeval izvajanje ukrepov okupatorjev. Zmanjšal je obseg množičnega izгона slovenskega prebivalstva in nase vezal znatne oborožene sile okupatorjev. Nemški okupator je moral za akcije proti partizanom pritegovati tudi ljudi iz proizvodnje in uprave (vermanshaft) in odlagati vpoklice v nemško vojsko tistih, ki so bili potrebni za obrambo pred partizani doma. Osvobodilni boj je v znatni meri preprečeval ropanje naravnih bogastev in zmanjševal izkoriščanje gospodarskih zmogljivosti na Slovenskem, in to ne le z napadi na gospodarske naprave, temveč tudi s prekinjanjem prometa po cestah in železnicah ter električnih daljnovodov. Napadi na prometnice so imeli še širše posledice, saj so onemogočali redne povezave nemških armad v Italiji in na Balkanu z Nemčijo. To so priznavala tudi zavezniška poveljstva za južno Evropo in vojaške misije na Slo-

venskem. Potem ko je nemški okupator leta 1942 na svojem zasedenem območju uvedel vojaško obveznost (na Štajerskem že marca 1942) in začel izvajati prisilno mobilizacijo v svoje oborožene sile, je osvobodilno gibanje bistveno zmanjšalo obseg te mobilizacije in s tem število slovenskih žrtev na nemških frontah. Ubežniki iz nemške vojske so kot dobro izurjeni vojaki postali zelo pomembni del partizanskih enot na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem. Odpor proti okupatorjem v domovini je pospeševal prebege prisilno mobiliziranih Slovencev iz nemških in italijanskih enot na frontah in posredno pripomogel k ustanovitvi prekomorskih enot in jugoslovanskih enot v Sovjetski zvezi. V teh enotah so imeli Slovenci, ki so bili prej v nemški, italijanski in madžarski vojski, velik delež. Kar veliko Slovencev se je vključilo v boj proti okupatorjem v drugih jugoslovanskih pokrajinah in v drugih okupiranih deželah Evrope. V enotah slovenske partizanske vojske se je, če upoštevamo ves čas odpora proti okupatorjem, zvrstilo okoli 80.000 borcev.

Odpor proti okupatorjem je sprostil velike energije Slovencev. Pozitivni rezultati (ali dosežki) so bili sad velikanskih naporov in požrtvovalnosti tistih, ki so se vključili v boj proti okupatorjem - to pa je le bila večina Slovencev. Zelo pomemben dosežek boja na strani protifašistične koalicije je bila priključitev velikega dela slovenskega ozemlja, ki ga je po rapalski pogodbi dobila Italija. Na osvobodilnem boju v znatni meri temelji slovenska državnost.

Ukrepi okupatorjev za zadušitev slovenskega odpora

Vsi trije okupatorji na Slovenskem, ki so si prizadevali za popolno vključitev zasedenih slovenskih pokrajin k svojim državam, in tudi nacistične oblasti na Koroškem ter fašistične na Primorskem in v Istri niso nikakor podcenjevale uporniške dejavnosti na Slovenskem. V prvih letih okupacije so si prizadevali, da popolnoma zadušijo vsako uporniško organizacijo in njeno dejavnost, ko pa so ugotovili, da tega ne zmorejo, so jo poskušali vsaj omejiti. V začetku je to bila predvsem naloga policije, ki je k svojim protiupornim akcijam in operacijam pritegovala tudi vojaške enote in druge oborožene formacije (npr. vermanšaft, razne vrste milic itd.), v Ljubljanski

pokrajini pa je to od januarja oz. maja 1942 bila predvsem naloga italijanske vojske, ki je imela ne samo v tej pokrajini, temveč tudi v t.i. Julijski krajini velike in močne enote. Med ukrepi okupatorjev za zadušitev oz. omejitev odpora je bilo zelo pomembno njihovo nasilje, ki je tudi med glavnimi značilnostmi fašistične in nacistične okupacije na Slovenskem.

Med oblikami nasilja na nemškem okupacijskem območju, na Koroškem in v Prekmurju so bile najhujše obsežne aretacije in mučenje političnih jetnikov v okupatorjevih zaporih, usmrtitve sodelavcev narodnoosvobodilnega gibanja in pošiljanje političnih jetnikov v koncentracijska ter druga taborišča. Največji zapori na nemškem zasedbenem območju sta bila sodna zapora v Mariboru in Celju in policijski zapori v gradu Begunje na Gorenjskem. Natančno število jetnikov je znano samo za begunjske zapore, in to 11.477, medtem ko se zaradi pomanjkanja zaporniških knjig za nekatere druge zapore število jetnikov samo ocenjuje, npr. za mariborske sodne zapore okoli 14.000, med njimi okoli 9.000 političnih jetnikov. Nemška policija je imela svoje zapore tudi v okrajnih oz. okrožnih mestih (Ptuj, Ljutomer, Krško itd.), v letih 1941-1943 tudi na gradu Borl in nekaj časa tudi v Strnišču pri Ptuj. Slovenske politične jetnike je nemška policija zapirala tudi zunaj slovenskega ozemlja, npr. v Gradcu, Celovcu, na Dunaju itd. Proti koncu vojne je "čistila" zapore in brez objave usmrtila nekaj sto političnih jetnikov, npr. iz mariborskih, ljutomerskih, radeških in drugih zaporov.

Za tiste, ki jih je okupator usmrtil v objavljenih usmrtitvah, se je že med vojno uveljavilo ime talci, ker so bile pri tem navzoče prvine talstva, čeprav velja, da so bili usmrčeni predvsem privrženci narodnoosvobodilnega gibanja ali celo ujeti partizani. Na Spodnjem Štajerskem je bilo tako usmrčenih 1.590 talcev, ki jih ni obsodilo na smrt nobeno okupatorjevo sodišče, ampak je smrtno kazen izrekel policijski funkcionar. Na Gorenjskem in v Mežiški dolini je okupator usmrtil 1.221 talcev, poleg njih pa še 49 v koncentracijskem taborišču Mauthausen. Na Gorenjskem je okupator najprej imel nekakšno posebno sodišče in nato politično kazensko zbornico, vendar so o usodi političnih jetnikov dejansko odločali policijski organi. Političnim jetnikom iz avstrijske Koroške je sodilo t.i. ljudsko sodišče (Volksgerichtshof) iz Berlina, na smrt obsojene so obglavili v dunajskih

zaporih. Objavljanje usmrtitev z lepaki naj bi preplašilo Slovence in jih odvrnilo od odporiškega gibanja.

Najbolj učinkovito sredstvo nemškega okupatorja v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju in pri zatiranju odpora proti nemški prisilni mobilizaciji predvsem v letu 1942 in v prvem polletju 1943 so bili ukrepi proti svojcem talcev in partizanov. Te je okupator uvedel že leta 1941, vendar so množično in kruto obliko dobili v letu 1942. Na Spodnjem Štajerskem je nemška policija v dveh akcijah poleti 1942 otroke ločila od odraslih in najmlajše odpeljala v domove društva "Lebensborn", kjer so bili na voljo Nemcem za posvojitve, druge pa v posebna prevzgojevalna taborišča v nemškem rajhu. Odrasle je odpeljala v taborišče Auschwitz in jih večino usmrtila, najstarejše pa v posebno taborišče v Nemčiji. Na Gorenjskem in v Mežiški dolini ni ločila otrok od odraslih in je vse odpeljala v preselitvena taborišča "Volksdeutsche Mittelstelle", v kakršnih so bili drugi slovenski izgnanci. Tako je nemška policija prek posebnih taborišč v celjski okoliški šoli, Škofovih zavodih v Št. Vidu nad Ljubljano in škofijskem dvorcu v Goričanah izgnala okoli 8.000 svojcev partizanov in ubitih talcev.

Še bolj kruto je nemški okupator ravnal po Himmlerjevih navodilih z dne 25. junija 1942 na Gorenjskem. Tam je že septembra 1941 požgal Rašico, v letu 1942 pa je požgal in "zravnal z zemljo" (njegov izraz!) celo 12 vasi, v katerih je moške, starejše od 15 let, postrelil, njih trupla zmetal v ogenj, druge prebivalce pa odpeljal v taborišča. Na Štajerskem je nemški okupator do jeseni 1944 požgal le posamezne domačije, nato pa tudi cela naselja, zlasti v svojih ofenzivnih operacijah.

Število v domovini usmrčenih talcev je bilo veliko, še več Slovencev pa je izgubilo življenje v nemških in tudi madžarskih koncentracijskih taboriščih. Zaradi pomanjkanja ustreznih virov je znano število mrtvih le iz nekaterih taborišč, npr. iz Mauthausna od okoli 4.100 Slovencev 1.630 mrtvih, v Auschwitzu 1.331 mrtvih.

Nasilje nemškega okupatorja je zlasti v drugem polletju 1941 in v letu 1942 zadalo hude udarce osvobodilnemu gibanju, a je hkrati tudi poglobljalo nasprotja med okupatorjem in slovenskimi rodoljubi. V primerjavi s številom udeležencev NOB je ta boj zahteval največ žrtev v letu 1942, ki je tudi čas najhujšega okupatorjevega nasilja na

vsem slovenskem ozemlju. Drugi vrh njegovega nasilja je bil v poslednjih mesecih vojne.

V Prekmurju je madžarski okupator nastopil proti prvim klicam odpora poleti 1941. Ko mu je uspelo vdreti v odporiško organizacijo, je septembra 1941 opravil obsežne aretacije in konec oktobra tudi sodno obravnavo, po kateri je dva od treh na smrt obsojenih usmrtil v Murski Soboti. Pozneje so madžarska sodišča sodila prekmurkim rodoljubom v Vacu in Pečuhu in morda tudi drugod. Po nemški zasedbi Madžarske marca 1944 in vzpostavitvi fašističnega režima oktobra 1944 so oblasti politične jetnike izročale nemški policiji; takrat so tudi odpeljali Jude iz Prekmurja v koncentracijsko taborišče Auschwitz in jih tam večino tudi usmrtili.

Italijanski okupator je spomladi 1941 najprej začel zapirati v Ljubljani politične emigrante iz Slovenskega primorja in Istre; njih je obravnaval predvsem italijanski protivohunski center v Ljubljani. V začetku junija 1941 vzpostavljeno policijsko ravnateljstvo (kvestura) v Ljubljani je s svojimi podrejenimi organi zasledovalo predvsem komunistično dejavnost, vendar je zaradi uničenja jugoslovanske policijske kartoteke do pozne jeseni 1941 o KPS vedelo le malo. Po začetku oboroženega boja je visoki komisar za Ljubljansko pokrajino septembra 1941 uvedel italijanski sistem konfinacije za politične osumljence in izredno sodišče za prijete upornike. Ko je v začetku oktobra 1941 to obsodilo tri prijete partizane, je medtem Mussolini za obravnavo političnih hudodelstev pooblastil vojaško vojno sodišče 2. armade na Sušaku in novembra 1941 ukazal ustanoviti njegov oddelek v Ljubljani. Ta je od decembra 1941 do septembra 1943 imel 8.737 sodnih obravnav proti 13.186 osebam, izrekel 83 smrtnih obsodb in so jih nad 52 Slovenci tudi izvršili ter 3.494 obsodb na časovne kazni (412 na dosmrtno ječo).

Po osmih mesecih več ali manj neuspešnega bojevanja proti slovenskim partizanom je Mussolini 19. januarja 1942 obrambo javnega reda in mira zaupal vojski in 30. maja istega leta še njegovo varovanje, s čimer je italijanska vojska imela zelo velika pooblastila za represivno dejavnost, medtem ko sta pristojnost in ugled obo-roženih oddelkov civilne uprave (policija in karabinjerji, razne milice itd.) upadla. Poveljstvo 2. armade na Sušaku na čelu z generalom Mariom Roatto je 1. marca 1942 v zloglasni okrožnici 3 C (Circolare

3 C) predvidelo ne samo rušenje in požige stanovanjskih hiš, temveč tudi celih naselij, ustrelitve talcev, interniranje prebivalstva itd. 19. marca 1942 je vojska s požigom vasi Golo in Škrilje začela svojo požigalniško dejavnost in požgala več kot 150 vasi in zaselkov Ljubljanske pokrajine, največ seveda v svoji veliki ofenzivi poleti in jeseni 1942. Predvsem po prizadevanju vojaških krogov sta še pred izdajo omenjene okrožnice visoki komisar in poveljnik 11. armadnega zbora, general Mario Robotti, v drugi polovici aprila 1942 uvedla sistem streljanja talcev kot maščevanje za uporniške oborožene akcije. Od 28. aprila 1942, ko so v Radohovi vasi ustrelili prvih šest talcev, do januarja 1943, ko so ustrelili poslednje, so v 21 skupinah ustrelili 145 talcev. Po dogovoru je polovico talcev predlagala policija, drugo polovico pa vojska. Ustrelili so tudi take ljudi, ki so jih samo sumili protiokupatorske dejavnosti, pa jim tega niso mogli dokazati in jih zato niso mogli postaviti pred vojaško vojno sodišče.

Italijanskemu okupatorju ni bilo težko ugotoviti, da je središče slovenskega upora v Ljubljani, zato jo je skušal z utrjenim obročem ločiti od podeželja in jo z več zaporednimi racijami "očistiti" upornikov. Od februarja do julija 1942 so italijanske oborožene sile v treh večdnevnikih racijah preverile okoli 43.000 moških in jih nekaj sto zaprle, okoli 4.000 pa odpeljale v italijanska koncentracijska taborišča. Vanje so medtem odpeljale tudi okoli 1.200 jugoslovanskih častnikov, nato pa internacije razširile na vso pokrajino. Zlasti so italijanske oborožene sile lovile moške pa tudi ženske in ponekod celo otroke za internacijo v veliki ofenzivi poleti in jeseni 1942. Za daljši ali krajši čas je bilo v italijanskih koncentracijskih taboriščih, med katerimi je bilo najhujše tisto na otoku Rabu, okoli 25.000 Slovencev (tj. okoli 7,3 % prebivalstva). Medtem so tekla pisna dogovarjanja med Rimom (celo Mussolinijem) in Ljubljano o interniranju ali preselitvi okoli 60.000 Slovencev iz Ljubljanske pokrajine v Italijo, česar pa v vojnem času ni bilo mogoče storiti. Poslednje množične racije v Ljubljani je italijanski okupator opravil decembra 1942 (t.i. božične racije) s pomočjo Prostovoljne protikomunistične milice (Milizia volontaria anticomunista - MVAC) in so v zapore odpeljali 702 osebi, 505 od njih v zapor MVAC v Belgijski vojašnici. V Ljubljanski pokrajini je ves čas veljalo načelo, da je treba ujete partizane postreliti, prizanesti je treba le tistim, ki se pred bojem predajo z orožjem, tiste so spravili v koncentracijska taborišča.

Po zatrtju protifašistične dejavnosti v Slovenskem primorju in Istri leta 1940, ki se je končalo z zloglasnim drugim tržaškim procesom decembra 1941 (ustreljenih pet rodoljubov) in razmeroma lahki zmagi v vojni z Jugoslavijo je Mussolini maja 1941 določil nekoliko milejši odnos do primorskih in istrskih Slovencev. Vendar je po začetkih partizanskih oboroženih akcij na Primorskem zgodaj spomladi 1942 ukazal ali vsaj dovolil zatrtje upora z najkrutejšimi sredstvi. Marca 1942 so fašisti požgali prvo vas - Ostrožno Brdo, nato junija pri Ilirski Bistrici šest vasi, ubili 34 moških in konfinirali v Italiji 462 prebivalcev požganih vasi. Julija 1942 so požgali Podgrič in Lozice ter avgusta Ustje pri Vipavi. Nekaj vasi, npr. Vojsko, so požgali tudi v letu 1943. Sredi junija 1942 v Trstu ustanovljeni generalni (nato specialni) inšpektorat javne varnosti na čelu z Giuseppom Guelijem, ki je deloval vse do zloma nemškega rajha (!), s svojimi premičnimi oddelki (nuclei mobili) ni samo zasledoval partizanov, temveč je tudi ustrahoval civilno prebivalstvo. Prenapolnil je zapore v Trstu in celo v severni Italiji s slovenskimi in hrvaškimi rodoljubi, njegova stavba na Via Belosguardo 8 v Trstu pa je zaradi nečloveškega mučenja zapornikov, zlasti žensk, dobila ime "villa triste" (žalostna vila). Okoli 2.500 oseb je ta inšpektorat leta 1943 poslal v italijanski koncentracijski taborišči Cairo Montenotte (moške) in Frascette Alatri (ženske), po kapitulaciji Italije pa mnogo upornikov tudi na morišče v tržaško Rižarno. Zaprtim primorskim in istrskim Slovincem, tudi ujetim partizanom, je sodilo posebno fašistično sodišče v Rimu. Po sedaj znanih podatkih je to sodišče v letih 1942 in 1943 na 54 sodnih obravnavah sodilo 159 Slovincem in jih 16 obsodilo na smrt, med njimi 7 v odsotnosti, 118 pa na večletne zaporne kazni. Večina zapornikov pa zaradi počasnega sodnega postopka do zloma fašizma v Italiji sploh ni prišla pred sodišče.

Nemški okupator je po zasedbi Slovenskega primorja in Istre ter Ljubljanske pokrajine proti osvobodilnemu gibanju in prebivalstvu nastopal zelo nasilno. Zlasti njegove esesovske in policijske enote so uporabljale zelo krute ukrepe: množične požige krajev in celih krajevnih skupin (npr. Komen in Rihemberk, Brkini, Banjška in Trnovska planota itd.), ubijanje v tržaški Rižarni (nekaj tisoč), ustrelitve in obešanje talcev (npr. na Opčinah, na Via Ghega v Trstu), pokoli celih vasi z otroki vred (npr. Lipa, Peterneli v Goriških Brdih),

iztikanje oči in obglavljanje ujetih partizanov (Idrijske Krnice) itd. To nasilje je motilo celo nekatere visoke funkcionarje nacistične civilne uprave, ki so sodili, da takšno nasilje le pospešuje odločanje prebivalstva za partizane.

Protirevolucionarni tabor in kolaboracija do kapitulacije Italije

---

Slovenski politični dejavniki so bili razen nekaterih omahujočih posameznikov usmerjeni protiokupatorsko, vsaj po svoji intimni opredelitvi. Perspektivo slovenskega naroda so povezovali z zmago zavezniškega, predvsem zahodnega tabora. K temu so ga navajali tudi stiki z jugoslovansko begunsko vlado v Londonu, ki so ji, tako kot zavezniki, priznavali legitimnost zastopanja slovenskega naroda doma in na tujem. Razni meščanski dejavniki v Ljubljani in na Primorskem so prek Vatikana in Švice vzpostavili obveščevalne kanale z ministrom dr. Miho Krekom in drugimi politiki v emigraciji. Tako se je v delnem soglašanju z jugoslovansko begunsko vlado v Londonu (1943 - 1944 nekaj časa tudi v Kairu) in pod vplivom radijskih oddaj BBC izoblikovala tudi taktika njihovega preživetja in vedenja pod okupacijo. V osnovi je šlo za protiokupatorsko naravnost, predvideno na dolgi rok ter s predvideno pospešeno aktivnostjo pred koncem vojne, čakanje na te odločilne trenutke pa naj bi bilo zapolnjeno z utrjevanjem ilegalne organizacije, obveščevalno dejavnostjo ter s sabotажami, ki ne bi zahtevale preveč žrtev od Slovencev. Meščanski tabor je namreč za razliko od KPS pričakoval dolgotrajno vojno, tudi pod vtisom sporočil iz Londona.

Spomladi in poleti 1941 je v Ljubljani vzniknilo več protiokupatorskih organizacij, od katerih so se nekatere personalno ali celo organizacijsko prekrivale z začetki Osvobodilne fronte. Mladinski del SLS je že 29. maja 1941 ustanovil Slovensko legijo, ki naj bi organizirala prej omenjeno protiokupatorsko dejavnost. Postala je najmočnejša ilegalna formacija protirevolucionarnega tabora in se je obdržala do konca vojne. Šibkejši liberalni tabor ji je sledil s Sokolsko in Narodno legijo, ustanovljenima tudi še v letu 1941; ob povezavi s štabom Draže Mihailovića v Srbiji pa se je pričelo tudi četniško gibanje. Septembra 1941 so se predstavniki katoliškega in liberalnega

tabora sporazumeli za skupni narodni program in ga posredovali jugoslovanski vladi v London. Dr. Alojzij Kuhar ga je v obliki t.i. londonskih točk novembra 1941 razglasil tudi po radiu. Njegovo bistvo je bila velika Združena Slovenija kot del federativne kraljevine Jugoslavije z demokratično politično ureditvijo in pravičnejšim družbenim redom. Dejansko je protirevolucionarni tabor pri tem programu vztrajal do konca vojne.

Protirevolucionarni tabor je bil nato zaradi nastopa KPS, OF in partizanstva do neke mere presenečen, je pa skrbno spremljal njihovo dejavnost, razčlenjeval posledice ter skušal logično predvidevati nadaljnji razvoj. Zelo kmalu je prišel do ocene, da gre pri OF v organizacijskem in programskem smislu za maskirani načrt komunistične stranke, da prevzame oblast in izvede revolucijo; partizanske akcije pa so bile po njegovem v isti funkciji, predvsem pa prezgodnje in zelo škodljive glede na vse bolj kruto maščevanje okupatorjev. Da pravilno ocenjuje razmere in namene, je vodstvo meščanskega tabora prepričevalo pisanje v tisku KPS in OF, različni letaki in izjave, notranji razvoj OF, vedenje partizanov na terenu in Varnostnoobveščevalne službe v Ljubljani. Višek so predstavljale vse pogostejše usmrtitve ovaduhov, o katerih krivdi so navajali premalo prepričljivih dokazov, predvsem pa usmrtitve ali poskusi usmrtitve političnih nasprotnikov. Nastajala je nekakšna razredna napetost, ki sta jo oba tabora vse bolj doživljala kot samoumevno. Meščanski tabor je komunistično partijo in OF vse bolj označeval za zločinsko in neodgovorno ter bratomorno, nasprotni tabor je odgovarjal z oznakami o izdajalcih in beli gardi. Razvila se je ogorčena "časopisna" in propagandna vojna, ki je od jeseni 1941 in pozimi 1941/1942 posebej v Ljubljani in okolici postajala tudi krvava.

Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in precejšen del duhovščine je o načinu in razsežnostih protiokupatorskih akcij OF razmišljal podobno kot vodstvo meščanskega tabora. V pastirskem pismu oktobra 1941 je obsodil "podvige raznih osvobodilnih gibanj nerazsodnih ljudi", ki so zaradi posledic škodljivi narodu. Opozoril je, da ni verjeti narodnim geslom internacionalnih komunistov, s katerimi po še veljavni okrožnici Divini redemptoris katoličani ne smejo sodelovati. Tudi komunistični recepti socialnega ozdravljenja družbe ne bodo prinesli pravične ureditve. Dr. Rožman je nato konec

novembra 1941 v pridigi ostro obsodil umore in ropanje, ponovno povzdignil glas po usmrtni katoliških študentov, sicer članov direktorija profašistične študentske organizacije, Franca Župca in Jaroslava Kiklja marca 1942 itd. Po prvih usmrtnih duhovnikov junija in julija 1942 ga o smotrnosti in dobronamernosti partizanstva ni mogel nihče več prepričati. To so sprevideli tudi posredniki in odposlanci vodstva OF, ki so skušali doseči, da bi ob nastajajoči državljanski vojni Cerkev ostala vsaj nevtralna. Za nekatere njihove dokaze je bil sicer dovzeten, toda glede umorov je ostal neomajen. Kasneje je sicer odobril odhod dr. Metoda Mikuža k partizanom ter še kasneje nekako kodificiral delovanje duhovščine pod partizansko oblastjo v Beli krajini. V naslednjem obdobju je nekako samoumevno deloval znotraj protirevolucionarnega tabora, čeprav včasih bolj kot objekt kot pa subjekt. Na Primorskem je slovenska duhovščina zaradi narodnoosvobodilnega izročila bila do OF nevtralna ali pa jo je celo podpirala, vsaj v začetnem obdobju. Enako tudi tisti slovenski duhovniki v slovenski Štajerski, ki jih nemški okupator zaradi njihove starosti ni izgnal na Hrvaško.

Partizansko delovanje je povzročalo vse bolj kruto maščevanje okupatorjev, najprej na nemškem zasedbenem območju in nato tudi v Ljubljanski pokrajini in na Primorskem. To je pri prebivalstvu vzbujalo strah in grozo, med njegovim delom pa tudi nezadovoljstvo in verbalni odpor, ki so ga povečevale tudi vse bolj številne usmrtnice resničnih in tudi namišljenih nasprotnikov OF. Do poletja 1942 je partizanska stran v Ljubljani usmrtila okoli 60 oseb, na Dolenjskem in Notranjskem pa nekaj sto. Na partizanskem ozemlju Dolenjske in Notranjske, ki je po okupatorjevih podatkih zajemalo celo dve tretjini Ljubljanske pokrajine, je prišlo celo do skupinskih usmrtitev, usmrtitev celih družin z otroki vred, krutosti pri zasliševanjih in usmrtnih itd. Razširilo se je t.i. vojvodstvo, tj. brezdušen odnos do ljudi, sektaštvo, čigar najvidnejši izraz je bilo ustanavljanje proletarskih enot, od čete do brigade, revolucionarna ikonografija itd.

Ti in še drugi pojavi so znotraj tradicionalnih podeželskih skupnosti povzročali vznemirjenje, strah in odpor. Začela se je diferenciacija, del katoliškega prebivalstva se je počutil v vedno večji eksistencialni stiski, množile so se ocene v poročilih, ki so prihajala v Ljubljano - vedno več tudi s strani duhovščine - da razmere postajajo

nevzdržne. Vodstvu SLS in Slovenske legije sta to ocenili kot "revolucijo pod okupacijo z vsemi njenimi grozotami" ter naročili pozorno spremljanje dogajanja, pri čemer so sodelovali tudi organi Katoliške akcije, po deželi pa so začeli hoditi emisarji Slovenske legije.

Iz Londona so ob tem prihajali vse pogostejši pozivi k enotnosti in spametovanju. Po drugi strani je skušal poenotiti ter spraviti pod svoje okrilje ves protirevolucionarni tabor tudi Mihailovičev poblaščenec za Slovenijo major Karel Novak. Tako je konec marca 1942 prišlo do sporazuma o ustanovitvi Slovenske zaveze kot osrednjega in hkrati predstavniškega organa protirevolucionarnih slovenskih političnih sil. Vanjo je bila povabljena tudi KPS, vendar je bila ta zamisel o sodelovanju takrat že utopična, čeprav je v letih 1942 in 1943 prišlo do nekaterih posrednih pogovorov med predstavniki OF in Slovenske zaveze. Ob že znanem političnem programu in ne da bi natančno izrazila svoj odnos do OF in partizanstva, je Slovenska zaveza vsaj do kapitulacije Italije ter ob sporih z majorjem Novakom vsaj glede na del prebivalstva in jugoslovansko begunsko vlado opravljala svojo predstavniško vlogo.

V začetku so v vodstvu Slovenske zaveze prevladovalе ideje osebnosti iz sredinskega in liberalnega tabora, tako da ni slučajno, da so njeni prvi proglesi oziroma dokumenti napisani v izrazito narodno-demokratskem in celo socialističnem duhu. Osnova njenega programa je že omenjeni program iz jeseni 1941, ob tem pa se poudarja potreba po koreniti socialni in gospodarski preobrazbi družbe, celo s podružbljanjem vsega, kar koristi narodu, proizvodjalnih sredstev in podjetij. Vsebuje tudi vodilo, da "priprave za narodno osvoboditev je treba prvenstveno voditi po koristih in razmerah slovenskega naroda samega. Zato (...) je treba zavarovati ljudem življenje in premoženje, kar se le da, ne da bi prodajali svojo narodnost in sodelovali ali pomagali sovražniku." Od poletja 1942 je bilo vodstvo Slovenske zaveze slejkoprej v rokah SLS, čeprav je imel zelo pomembno vlogo tudi Janko Mačkovšek iz liberalnega tabora.

Ob porastu revolucionarnega nasilja ter ob nemoči meščanskega tabora so italijanske oblasti konec pomladi 1942 začele dobivati različne predloge in ponudbe za preprečitev nadaljnjega razvoja partizanstva. Najbolj brezpogojne so bile ponudbe skupine Stražarjev, ki je pričela tudi s samoiniciativnimi "policijskimi" akcijami proti

OF v Ljubljani. 1. aprila 1942 je dr. Lambert Ehrlich izročil italijanskim oblastem spomenico, ki je vsebovala močno kritiko italijanske zasedbene politike, na koncu pa predlog za ustanovitev avtonomne slovenske varnostne službe, ki naj bi varovala ljudi pred partizanskim nasiljem. Kasneje so podobne spomenice predložili še ljubljanski župan dr. Juro Adlešič, dr. Marko Natlačen in škof dr. Rožman. Marca 1942 je visoki komisar Emilio Grazioli sklenil spremljati protikomunistično gibanje in ga izrabiti za svoje namene, maja pa je vojaško poveljstvo že resno razpravljalo o ponudbah Stražarjev, da so pripravljeni stopiti v boj. Junija 1942 je očitno v pogajanja z italijanskimi oblastmi stopila tudi sama Slovenska zaveza, čeprav o tem ni na voljo neposrednega vira. Isti mesec so navodila poveljstva 2. italijanske armade na Sušaku svetovala poveljstvu 11. armadnega zbora v Ljubljani pospeševanje razdora med različnimi političnimi smermi, hujskanje Slovencev proti Slovincem.

Še pred tem je major Novak skušal ustvariti osnovo za aktivno četništvo, ki naj bi bilo protiokupatorsko in protipartizansko usmerjeno. Sredi maja 1942 je z vzhodnega obrobja Ljubljane odšla v notranjost Dolenjske manjša ilegalna četniška enota, ki naj bi se ji pridružile skupine iz različnih dolenjskih krajev. Ob spopadih s partizani in pomanjkanju pričakovane večje okrepitve je takoj splahnela protiokupatorska naravnost in se je dejavnost omejila na propagando in usmrtnice partizanskih ujetnikov in aktivistov OF. Ob predhodnih pogajanjih v Ljubljani in Novem mestu so t.i. lažni Štajerski bataljon na Dolenjskem italijanske oblasti sprejele v svojo službo z imenom Legija smrti. Spomladi 1942 je tudi v nekaterih drugih krajih prišlo do neodvisnih primerov aktivnega odpora proti partizanom oziroma njihovi oblasti (Tabor, Suha krajina). Ponekje so tako samoobrambno organiziranje moških pospeševali duhovniki, v nekaterih primerih pa so ti temu tudi nasprotovali. Poleti in jeseni 1942 so začele vznikat vse številnejše vaške straže, kar je časovno in deloma tudi vzročno sovpadalo z veliko in hudo italijansko ofenzivo (16. julij - 4. november 1942). Odhod v vaške straže je sprva potekal še na prostovoljni bazi, nato vse bolj na neposredni ali posredni prisilni način, npr. ob grožnjah z odgonom v internacijo, kasneje ob obljubah za izpust iz nje. Italijanske oblasti so vaške straže organizirale v okviru t.i. Prostovoljne protikomunistične milice. V

poveljstvu 11. armadnega zbora v Ljubljani je formacijo vodil urad MVAC, vendar so bile posamezne enote (trije bataljoni in mnoge posadke) odvisne tudi od nižjih italijanskih poveljstev. Vaške straže so imele zagotovljeno oskrbo in zelo slabo oborožitev, mobilnih in večjih enot niso imele kljub formalnemu obstoju treh bataljonov Legije smrti. Večinoma so imele obrambne naloge, sodelovale pa so tudi pri nekaterih italijanskih ofenzivnih operacijah. Nadzirali so jih italijanski zvezni častniki. Poleti 1943 je več kot sto postojank vaških straž oz. "formacij MVAC" varovalo več kot 6.000 stražarjev.

Znotraj vaških straž in mimo okupatorjevega nadzora je odločujoč vpliv in posredno tudi poveljstvo imela Slovenska legija. Za vpliv so se z njo spopadale tudi liberalne formacije, predvsem pa četniški vodja major Novak. Ta je spomladi 1943 ob pričakovanju odločilnega preobrata v vojni ponovno organiziral četnike na terenu in zahteval čimveč moštva od vaških straž. Njegovi spori s Slovensko zavezo so zato pripeljali do kompromisa in ustanovitve t.i. vojnega sveta. Ob pričakovanju bližnje kapitulacije Italije in zavezniškega izkrcanja na Jadranu je Slovenska zaveza skušala vaške stražarje organizirati v t.i. Slovensko narodno vojsko, vendar ji je to uspelo le na pol.

Nastop vaških straž je v Ljubljanski pokrajini tako omogočil razvidnost in sprostitev vseh globokih ideoloških in političnih nasprotij med Slovenci, in to ne samo med političnimi vodstvi, temveč tudi med širšimi sloji prebivalstva. Množičnost ter oblike teh razdvojenosti, medsebojnega boja ter vsakdanje razmere na terenu so kazali na stanje prave državljanske vojne v razmerah sovražne okupacije.

Dolomitska izjava

Po velikem preobratu na vseh treh svetovnih bojiščih - vzhodno-evropskem, afriškem in tihoceanskem - in v ugodnem razvoju osvobodilnega boja na Slovenskem je centralni komite KPS dal pobudo za pogovore s krščanskosocialistično in sokolsko skupino v Osvobodilni fronti. Ti pogovori so pripeljali do izjave o enotnosti OF, ki je po kraju svojega nastanka v Polhograjskih Dolomitih dobila ime Dolomitska izjava. S podpisom te izjave 1. marca 1943 je OF postala enotna organizacija s tudi formalno zagotovljeno vodilno

vlogo KPS, drugi dve temeljni skupini, krščanskosocialistična in sokolska, pa sta se odrekli snovanju lastnih strank. Od Dolomitske izjave naprej je OF vse bolj postajala le transmisija partijske politike. Skupine so nekaj časa sicer še obstajale, vendar je KPS občevala le z njihovimi posamezniki. S tem je za dalj časa prenehalo pluralno politično življenje v okviru osvobodilnega gibanja in boja.

Kljub temu da so predstavniki Sokola in krščanskih socialistov v izvršnem odboru OF izjavo podpisali, pa je bilo med članstvom skupin (med sokoli zlasti v Ljubljani, med krščanskimi socialisti pa predvsem na Dolenjskem) ob tem čutiti nezadovoljstvo. To je bilo preseženo šele z zborom aktivistov OF na Pugledu v Kočevskem Rogu konec aprila 1943 in pisnim posredovanjem posameznih članov IO OF.

KPS že od snovanja organizacije ni pristajala na to, da bi bila OF koalicija zares enakopravnih partnerjev. Že na začetku so si komunisti zagotovili monopol v nekaterih zadevah partizanske vojske, v Varnostnoobveščevalni službi OF, tehniki in deloma tudi v propagandi. KPS je bila tudi pobudnica ustanovitve OF in obenem edina stranka v njej. Ta njena vloga je bila nesporna, zato pa OF ni mogla postati prava koalicija, temveč je do Dolomitske izjave le imela nekatere koalicijske značilnosti.

Osvobodilna fronta je v razvoju od organizacije s koalicijskimi značilnostmi do enotne organizacije pod vodstvom KPS šla skozi več različnih stopenj in razvoj ni tekkel v eni smeri, zgolj k vse večjemu približevanju enotni organizaciji na račun postopnega zmanjševanja koalicijskih prvin, temveč je bil bolj kompleksen. Vzrok za podpis Dolomitske izjave prvenstveno ni bil toliko v boljševiški naravi KPS, ki je bila sicer nesporna, temveč je bil v prvi vrsti povezan z različnimi gledanji slovenskega in jugoslovanskega vodstva osvobodilnega gibanja na nadaljnji razvoj boja. Izjava je pomenila le enega prvih korakov k poenotenju osvobodilnih gibanj jugoslovanskih narodov. Po drugi strani pa je podpis izjave pospešila tudi bojazen slovenskih komunistov, ki pa se je izkazala kot neupravičena, da bi ob morebitni angloameriški zasedbi Slovenije oz. ob koncu vojne prišlo v OF do notranjih razhajanj in bi se lahko katera od skupin osamosvojila (mislili so predvsem na krščanske socialiste) ter bi kot taka pomenila "rezervo" za protirevolucijo.

Položaj na Slovenskem jeseni 1943

Na zlom osi Rim - Berlin dobro pripravljena partizanska vojska je v nekaj dneh razorožila precej italijanskih enot, zlasti tistih, ki so bile znotraj Ljubljanske pokrajine, npr. pehotno divizijo "Isonzo" iz Novega mesta, ali tiste, ki so se iz Hrvaške prek Slovenije umikale v Italijo. Osvobodilna fronta je uvedla splošno mobilizacijo moških od 17. do 45. leta starosti v partizansko vojsko, ki se je tudi z mnogimi prostovoljci, npr. 4.000 iz Ljubljane, vračajočimi se interniranci iz italijanskih koncentracijskih taborišč v Furlaniji itd. nekajkrat povečala in do konca leta 1943 dobila tudi svojo končno sestavo z glavnim štabom NOV in POS, 7. in 9. korpusom ter s 4. operativno cono (štajersko).

Območja, ki so se po dvajsetih letih rešila fašizma je zajela t.i. vseljudska vstaja, v kateri je slovensko prebivalstvo izražalo trdno voljo in odločenost po ločitvi Slovenskega primorja, Istre in Beneške Slovenije od Italije in po priključitvi k Sloveniji in Jugoslaviji, kar je 16. septembra 1943 izrazil tudi sklep vrhovnega plenuma OF.

Nesoglasja v taboru nasprotnikov OF v Ljubljani za strnitev oboroženih oddelkov, nesposobnost njihovega vojaškega vodstva, statična taktika bojevanja - zaprtje v postojanke Grčarice (četniki), Turjak (MVAC in četniki) in druge, zanašanje na okupatorjevo pomoč in izkrcaje britanske in ameriške vojske v Istri itd. so omogočile partizanom ujetje velikega števila nasprotnikov. Pri tem so partizanske enote brez sodbe usmrtili okoli 130 ujetnikov (na Velikem Osolniku, ranjence s Turjaka, v Velikih Laščah, na Velikih Blokah), okoli 250 so jih partizanska vojaška sodišča v Kočevju in Ribnici obsodila na smrt (16 tudi na velikem sodnem procesu v Kočevju) in so jih usmrtili v Mozlju in Jelendolu, nekaj desetini (števila ni mogoče natančneje ugotoviti) pa med veliko nemško ofenzivo (v Grčaricah, v Mačkovcu, na Travni gori, pri Birčni vasi in morda še kje), v kateri se je pred partizane postavilo vprašanje, kaj storiti z ujetniki. Usmrčena je bila manj kot četrtina ujetnikov, večino so namreč partizanska poveljstva po ujetju vključila v svoje enote ali pa v delavske bataljone. Precejšen del pripadnikov MVAC in tudi četnikov pa se je umaknil v postojanke nemške vojske in policije v dolini Save, pri Kostanjevici, ob železnici Ljubljana - Postojna in v Ljubljano. Poraz oboroženih protipartizanskih

oddelkov, tik pred kapitulacijo Italije ali šele po njej preimenovanih v Slovensko narodno vojsko, je povzročil tudi razpad Slovenske zaveze in odstop njenega vojaškega zastopnika majorja Karla Novaka.

Razsežno partizansko ozemlje v vsej južni Sloveniji, Istri, Gorskem kotarju in Hrvaškem primorju, s katerega so partizani ogrožali pomembne prometne zveze med nemškim rajhom, južno ter jugovzhodno Evropo in jadransko obalo, partizanska fronta pred Gorico, ki je dobila precejšen odmev v nacističnih časnikih itd., so zelo vznemirili vrhovno vodstvo nemškega rajha, o čemer pričata izjavi A. Hitlerja in dr. J. Goebbelsa 22. septembra 1943 o "slovenski nevarnosti". Hitler je kljub aneksionističnim predlogom avstrijskih nacistov upošteval zunanjepolitične odnose do B. Mussolinija in 10. septembra 1943 za navedeno območje in Furlanijo ustanovil operacijsko cono "Jadransko primorje" (Operationszone "Adriatisches Küstenland") z vrhovnim komisarjem dr. Friedrichom Rainerjem v Trstu. Med šestimi pokrajinami, ki so jo sestavljale, je bila tudi "Ljubljanska pokrajina". Dr. Rainer ji je 20. septembra 1943 na predlog ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana imenoval za šefa generala Leona Rupnika.

Rupnikova pokrajinska uprava je v precejšnji meri odstranila sledove italijanske okupacije dežele, poudarjala slovenski značaj pokrajine, je pa v marsičem bila popolnoma odvisna od nemških "svetovalcev" (Beraterjev), in to tako pri šefu pokrajinske uprave, kjer so bili celo trije (general E. Rösener, dr. H. Doujak in dr. F. Jaklin), kot v skoraj vseh njenih uradih. Šlo je torej za okrnjeno pokrajinsko avtonomijo pod nemško nacistično nadoblastjo. Če je Slovenska zaveza v svojem programu maja 1942 zahtevala povezavo obnovljene Kraljevine Jugoslavije s slovanskimi narodi srednje in jugovzhodne Evrope in celo z Rusijo za zlom germanskega imperialističnega pritiska na slovenski narod, je Rupnik gledal rešitev slovenskega vprašanja pri Nemčiji kot prenoviteljici Evrope in zaščitnici malih narodov. Idejno so bila njegova stališča podobna stališčem Dimitrija Ljotića (antisemitizem in obsojanje zahodne "plutokracije").

Rupnikova pokrajinska uprava v Ljubljani je vzpostavila slovensko policijsko upravo, in to politično in kriminalistično policijo z ravnateljem dr. Lovrom Hacinom ter policijski varnostni zbor s

polkovnikom Stankom Palčičem. Odnose med slovensko politično policijo in ljubljansko izpostavo komandanta varnostne policije in varnostne službe na Bledu je treba še proučiti.

V drugih pokrajinah omenjene operacijske cone, v katerih so živeli Slovenci, je pokrajinska uprava bila v italijanskih rokah, izvajali so jo od dr. Rainerja imenovani prefekti italijanske narodnosti ob nemških svetovalcih. Italijanska je ostala tudi policija, seveda pod nadzorstvom nemške policije. Je pa nemški okupator vsaj na terenu upošteval tudi slovenski značaj posameznih območij in kljub nejevolji italijanskih fašistov dopuščal vzpostavitev slovenskih občinskih uprav in odpiranje slovenskih osnovnih šol pa tudi ustanovitev slovenskih protipartizanskih oddelkov.

Slovensko domobranstvo in druge protipartizanske formacije po kapitulaciji Italije

---

Ob kapitulaciji Italije so vaške straže ter četniki zaradi napačne strategije - zanesljivo pričakovanje zavezniškega izkrcanja ter osredotočenja enot brez mobilnosti - povsem podlegli odločnim partizanskim napadom. Partizansko vodstvo se je pred tem posebej pripravilo prav za obračun z domačim nasprotnikom in ni v odločilnih trenutkih pokazalo nobene pripravljenosti za sodelovanje ali vsaj premirje ter si tako zagotovilo hitro zmago v tej kratkotrajni, nekajtedenski, čisti državljanski vojni v Ljubljanski pokrajini. Preostale protirevolucionarne enote so se po lastni pobudi ali pa po odobritvi političnega vodstva iz Ljubljane zatele pod okrilje novega, nemškega okupatorja. To vodstvo je ocenilo, da taktični razlogi za protipartizanski boj ostajajo tudi v novih razmerah ter se je v drugi polovici septembra 1943 sporazumelo z višjim vodjem SS in policije v 18. vojnem okrožju, generalom Erwinom Rösenerjem, ki sta mu Hitler in Himmler v policijskem pogledu podredila še Ljubljansko pokrajino ob odločilni vlogi generala Rupnika, da se osnujejo slovenske enote za boj proti partizanom z imenom Slovensko domobranstvo. Neusmiljen partizanski obračun z ujetimi četniki in vaškimi stražarji, številni begunci s partizanskega ozemlja itd. je tudi del javnega mnenja utrdil v odločenosti nadaljevati samoobrambni boj proti komunistični sili, to pot s pomočjo nemškega okupatorja. Za nemške oblasti je bilo

domobranstvo pomožna policijska sila, ki je bilo po dogovoru omejeno zgolj za bojevanje na slovenskem ozemlju. Z gledišča protirevolucionarnega vodstva ter tudi samih domobrancev ter dela prebivalstva pa je šlo za slovensko narodno vojsko, ki ob izsiljeni kolaboraciji z okupatorjem brani prebivalstvo pred komunističnim nasiljem, narod v celoti oziroma Slovenijo pa pred napovedujočo se boljševizacijo. Funkcionalno gledano je torej domobranstvo nadaljevanje vaških straž oz. MVAC, je pa bilo veliko bolje organizirano, bolje oboroženo in učinkovito. Po eni strani je imelo pomembno vlogo pri varovanju prometnih naprav pred partizanskimi napadi, po drugi strani pa je s svojimi udarnimi bataljoni od pozne pomladi 1944 skušalo izriniti partizanske sile iz Dolenjske in Notranjske. V osrednji Dolenjski je bilo razmeroma uspešno, vdori v Belo krajino in Loško dolino pa niso imeli dolgoročnejših učinkov; povsem pa je domobranstvo obvladovalo okolico Ljubljane ter predvsem Polhograjsko hribovje. Uživalo je podporo dela prebivalstva, na nekaterih območjih pa celo njegove večine. Novačenje v domobranstvo je bilo formalno prostovoljno, dejansko pa tudi deloma prisilno. Ob pritisku nemških oblasti ter ob oportunističnem nekaterih protirevolucionarnih dejavnikov ter agresivne propagande se je ob Slovenskem domobranstvu ter generalu Rupniku ustvarilo vzdušje, ki je deloma že imelo totalitarna obeležja. V ta sklop je mogoče uvrstiti najbolj odmeven dogodek v kratki zgodovini domobranstva - domobranski prisegi 20. aprila 1944 in 30. januarja 1945, t.j. na nacistična praznika. Zaprisego, ki je za oborožene formacije sicer običajna zadeva, je zahteval general Rösener, tudi z grožnjo razpustitve domobranstva, da bi z njo dosegel večjo disciplino in neko formalnopravno osnovo, na katero se je bilo moč kasneje v odnosu do domobranstva uradno in tudi javno sklicevati. Z njo so se domobranci zavezali, da se bodo skupaj z nemškimi oboroženimi silami na slovenskem ozemlju bojevali proti komunistom in banditom ter njihovim zaveznikom, potrdili so skratka to, kar so že tako pol leta počeli. Iz besedila prisege ne izhaja, da bi prisegli neposredno Hitlerju, čeprav se je v protidomobranski javnosti in tudi pri zaveznikih uveljavilo takšno mnenje.

Še pred formalno ustanovitvijo s strani vrhovnega komisarja dr. Rainerja oz. generala Rösenerja se je Slovensko domobranstvo

organizacijsko razvijalo v obliki bataljonov (pod Gorjanci, v Ljubljani in na Notranjskem), na nižji ravni pa v obliki posadnih in zbiralnih čet, deloma tudi kot nadaljevanje prejšnjih vaških straž. Konec 1943 so bile ustanovljene domobranske teritorialne skupine, od katerih so spomladi ostale le tri: šolska skupina v Ljubljani, skupina za zavarovanje železniške proge na Notranjskem ter zaščita okraja Novo mesto. Kot mobilne enote so bili konec pomladi in poleti 1944 ustanovljeni 4 udarni bataljoni, katerih glavna naloga je bila izrinjati partizane iz osrednje Dolenjske in južne Notranjske. Imeli so slovenske poveljnike. Domobranske čete - vseh je bilo več kot 70, tudi specialnih, ki niso bile v sklopu bataljonov - so posebej v Polhograjskih Dolomitih ter okrog Novega mesta in Ljubljane opravile naloge nadzora in čiščenja ozemlja, torej tudi policijske naloge poleg bojevanja proti napadajočim partizanom.

Na čelu Slovenskega domobranstva je bil organizacijski štab, ki je imel običajne vojaške odseke, razen operativnega, kajti o vseh večjih akcijah in operacijah je odločal Rösenerjev operativni štab za bojevanje proti partizanom v Ljubljani. Poleg tega je organizacijski štab, ki ga je vodil polkovnik Franc Krener, nadziral še poseben nemški "Aufbaustab", ki je tudi odločal o oskrbi in formalni organizaciji domobranstva. Poleti 1944 je število domobrancev doseglo 13.500 in se do konca vojne ni bistveno zmanjšalo.

Domobranci so ob svoji "policijski" službi zaprli in tudi usmrtili precej ujetih partizanov in tudi civilistov, kar je bila posledica nespoštovanja nemških predpisov, predvsem pa še zmeraj ostrega vzdušja in prakse državljanske vojne na terenu, posebno na območjih, kjer je bilo prebivalstvo izrazito spolarizirano in ko je tudi partizanska oblast krvavo nastopala proti svojim nasprotnikom. Živelno se je v vzdušju obojestranskega sumničenja, ovajanja, nepomirljivega sovražstva... Varnostnoobveščevalna služba OF in tudi še OZNA sta še v letu 1944 izvajali usmrtitve, tudi skupinske, ki niso imele pokritja v sicer razglašeni sestavi partizanske sodne oblasti. To se je, sicer v manjši meri, dogajalo tudi na Primorskem in Gorenjskem; posebej na Gorenjskem je bila tudi reakcija protirevolucionarne strani ostra, čeprav številčno neprimerljiva z represalijami partizanske strani. Po drugi strani je tudi črna roka opravila nekaj skrivnih usmrtitev partizanskih somišljenikov; pri njej lahko zgolj slutimo domobransko

ozadje. Postojanka pri Sv. Urhu je večinoma izvrševala obsodbe nad jetniki iz ljubljanskih domobranskih zaporov; opravila je več kot 120 usmrtitev.

Nemški okupator je iz taktičnih razlogov dopustil organiziranje domobranstva tudi na Primorskem in Gorenjskem. Slovenski narodni varnostni zbor (SNVZ) pod poveljstvom polkovnika Antona Kokalja se na Primorskem vojaško ni uveljavil, je pa pripomogel k obnavljanju slovenske kulture, kjer tega ni mogla opraviti partizanska stran, ter izrinjanju italijanske fašistične navzočnosti. Na Gorenjskem je "Gorenjska samozaščita" (Oberkrainer Selbstschutz) pod poveljstvom gestapovskega podčastnika Ericha Dichtla bila bolj uspešna, saj je vojaško prevladovala na levem bregu Save ter delno tudi na ško-fjeloškem območju, uživala pa je tudi precej podpore med prebivalstvom. Generala Odilo Globocnik v Trstu in E. Rösener v Ljubljani od teh dveh formacij nista zahtevala, da njuni pripadniki prisežejo.

Število pripadnikov SNVZ na Primorskem je doseglo največ 2.000 mož, ki pa se je jeseni 1944 precej zmanjšalo; okupator je predvideval, da bo v SNVZ zbral okoli 10.000 primorskih ljudi. Okoli 15 čet je bilo jeseni 1944 organiziranih v štirih bataljonih, ki so tvorili t.i. 1. slovenski udarni polk. Bataljoni so na Vipavskem sodelovali tudi v ofenzivnih akcijah proti enotam 9. korpusa NOV in POJ. Gorenjska samozaščita je štela okoli 2.500 pripadnikov, med katerimi je bilo precej ubežnikov iz partizanov, bivših nemških vojakov in celo osumljencev kriminalnih dejanj. Imela je svojo udarno četo, druge enote pa so delovale nekako v smislu vaških straž - stalnih postojank in so bile podrejene izpostavam nemške varnostne policije (gestapu). Tako na Primorsko kot na Gorenjsko je za organizacijo protirevolucionarnega gibanja politična, propagandna in tudi vojaška pomoč prihajala od slovenskih dejavnikov v Ljubljani.

Četništvo se je v vojaškem pogledu pojavljalo in krepilo v nekakšnih valovih, kot so pač njegovi voditelji pričakovali "odločilni razvoj dogodkov". Zaradi majhne podpore med prebivalstvom nikdar ni doseglo moči, da bi lahko opazno poseglo v razmerje bojujočih se sil na Slovenskem. Po uničujočem porazu v Grčaricah septembra 1943 je trajalo skoraj pol leta, da se je uredilo vprašanje novega poveljstva (polkovnik in pozneje general Ivan Prezelj) in so se na terenu pojavili novi četniški odredi, ki so imeli organizacijsko in finančno podporo

med liberalnimi krogi v Ljubljani. Zaradi protinemške obveščevalne in druge dejavnosti, tudi infiltracije v domobranstvo, je gestapo z aretacijami leta 1944 zadal občuten udarec t.i. Jugoslovanski vojski v domovini oziroma Državni obveščevalni službi. Podobno kot poleti 1943 je tudi na prelomu 1944/45 četniško vodstvo želelo pritegniti v svoje vrste številčnejše moštvo, tokrat iz domobranstva, vendar brez opaznejšega uspeha. Tako je bilo na območju Trebnjega in v Polhograjskih Dolomitih nekaj četniških odredov, ki pa skupaj niso dosegli števila 500 mož. Občasno so nekateri odredi napravili pohod na Primorsko ali Gorenjsko, pri čemer partizanov niso napadali, a so jih ti ves čas zasledovali in jih skušali uničiti. Na Primorskem so imeli četniki nekakšno podporo v Gorici, od koder sta znana dva poskusa organiziranja četniškega odreda. Drugače je bilo na Štajerskem, kjer je v Slovenskih goricah deloval odred Jožeta Melaherja-Zmagoslava. Novembra 1944 je napadel tri nemške orožniške postaje, se kasneje pasiviziral, a v začetku 1945 sklenil z okupatorjem nekakšen sporazum o nenapadanju, kot ga je v približno istem času sklenil tudi general Prezelj in s svojimi četniki sodeloval z okupatorjem pri "varovanju območja". Pred koncem vojne so se slovenski četniki vsaj v zahodni Sloveniji povezali z umikajočimi se srbskimi četniki in se nato z njimi umaknili v Furlanijo.

Graditev slovenske državnosti

Tako Osvobodilna fronta kot njej nasprotni tabor sta razglašala pravico slovenskega naroda do samoodločbe, a sta se hkrati zavzemala za obnovo Jugoslavije. OF je bila proti monarhiji in vrnitvi begunske vlade, tabor nasprotnikov OF pa se je zavzemal za obnovo monarhije in ostal zvest begunski vladi v Londonu. Oba tabora sta bila za federativno ureditev Jugoslavije, pri čemer je OF upoštevala pet narodov in vsaj od jeseni 1943 tudi nacionalno posebnost Bosne in Hercegovine, tabor nasprotnikov OF pa le tri. Neugodno zanj je bilo to, da jugoslovanska begunska vlada zaradi nasprotij med srbskimi in hrvaškimi politikami ni mogla sprejeti izjave o značaju obnovljene Jugoslavije. Tabor nasprotnikov OF tudi ni mogel svojih nazorov oznanjati v legalnem časopisju, ki je bilo pod okupatorjevim nadzorom, temveč le v ilegalnem.

Osvobodilna fronta si je v boju proti okupatorjem in njihovim sodelavcem prizadevala tudi graditi novo oblast, za katero je uporabljala ime narodna ali ljudska oblast, in tudi slovensko državnost v okviru t.i. nove Jugoslavije. Že leta 1942 je na partizanskem svobodnem ozemlju, ki je po okupatorjevih podatkih zajemalo dve tretjini t.i. Ljubljanske pokrajine, Boris Kidrič dva organa - narodnoosvobodilni svet in zbor odposlancev narodnoosvobodilnih odborov, ki pa se zaradi velike italijanske ofenzive ni mogel sestati, prezanosno označeval za vlado in parlament. Teh izrazov niso uporabljali pozneje, ko je zares izvoljeni (seveda le na Dolenjskem in Notranjskem, od drugod so bili odposlanci delegirani) in množični Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju 3. oktobra 1943 izvolil 120-članski Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). Ta se je na svojem 1. zasedanju v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944 konstituiral kot predstavniški in zakonodajni organ, njegovo predsedstvo z odseki in komisijami pa je do izvolitve narodne vlade Slovenije 5. maja 1945 v Ajdovščini opravljalo tudi funkcijo vrhovnega izvršnega organa.

Od srede leta 1944, ko je po sporazumu med Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) in predsednikom jugoslovanske vlade dr. Ivanom Šubašičem postajal za partizansko gibanje vedno bolj očitien ugoden razplet vojne in še zlasti po vselitvi osrednjih organov NOB v Beograd, se je vedno bolj krepil jugoslovanski centralizem. Poverjeništa NKOJ so s svojimi navodili vedno bolj pogosto posegala v dejavnost organov slovenske državnosti, zlasti še na področju notranjih in gospodarskih zadev, tudi partizanska vojska je postajala vse bolj jugoslovansko uniformirana. Načelo nekaterih slovenskih pravnikov, izraženo v letih 1943 in 1944, da mora biti primarna suverenost federalnih enot pred suverenostjo federacije itd., se v jugoslovanskem središču ni upoštevalo. Če je Josip Broz - Tito jeseni 1943 še predvideval ustanovitev armad kot največjih partizanskih vojaških enot po federalnih enotah, jih je 1. januarja 1945 začel ustanavljati kot nacionalno mešane enote 1. marca 1945 ustanovljene Jugoslovanske armade in je postopoma ukinil pokrajinske glavne štabe NOV in PO oz. JA. Z vključitvijo slovenske partizanske vojske v JA je slovenski narod izgubil en atribut svoje suverenosti.

Pogledi od zunaj na dogajanja na Slovenskem

Zahodni zavezniki, tj. ustrežni dejavniki Velike Britanije in Združenih držav Amerike, so v začetku dobivali podatke o razmerah v Jugoslaviji oz. v Sloveniji iz več virov - od svoje misije v štabu Draže Mihailovića, od jugoslovanske kraljeve vlade, od poslaništev v nevtralnih državah itd. Do podatkov so prihajali tudi z analizo izjav beguncev, radijskih oddaj in časopisnih člankov. Glede Slovenije so bila pomembna poročila, ki jih je dr. Miha Krek dobival od protirevolucionarnega vodstva iz Ljubljane ter jih nato pošiljal zavezniškimi organom. Tako je do njih prihajala le njegova verzija razlage dogajanj, npr. spopada med partizani in vaškimi stražarji ter vzrokov za sodelovanje slednjih z italijanskim okupatorjem. Nekateri britanski politiki, npr. poslanik George Rendel, so kazali razumevanje za logiko take razlage. Vendar so se množili tudi drugačni glasovi in Krekova "linija" je na londonskem radiu lahko svobodno prihajala do izraza le do srede leta 1942. Od takrat dalje je imela vedno večjo vlogo britanska cenzura in po odločitvi, da zahodni zavezniki podprejo partizane Josipa Broza - Tita in postopoma zapustijo Mihailovića, je tudi v oddajah londonskega radia prevladala partizanska usmeritev. Zavezniki so od svojih novih misij pri slovenskih partizanih dobivali poročila v povsem partizanskem duhu tudi zato, ker so bile te misije omejene le na partizanske vire. Po kapitulaciji Italije britanska obveščevalna služba ni imela več predstavnikov pri slovenskih četnikih, mreža polkovnika Vladimira Vauhnikarja pa je bila verjetno povezana le z obrobniimi britanskimi službami. Je pa konec avgusta 1944 vodja ameriške misije pri Mihailoviću predlagal, naj pošljejo ameriškega častnika k "nacionalistom" v Slovenijo. V tem kontekstu je vsaj pri Britancih prevladal politični in vojaški pragmatizem in v skladu s prejetimi poročili je pri njih prevladal tudi zelo negativen vtis predvsem o generalu Leonu Rupniku. Ob tem je prišlo tudi do neposredne zavezniške propagandne dejavnosti; tako so npr. na Dolenjskem nekajkrat letala trosila letake s pozivi domobrancem, naj opustijo sodelovanje z nemškim okupatorjem in začno sodelovati s partizani.

Odnos slovenskih politikov v emigraciji do dogajanj v domovini je bil iz znanih razlogov najprej naklonjen protirevolucionarni strani

oziroma njeni razlagi vzrokov za taka dogajanja. Z bolj pluralnimi informacijami, po priznanju Tita za zaveznika in zaradi pritiska zaveznikov je tudi med njimi prišlo do diferenciacije. Tako se je, kot je bilo že omenjeno, kazalo v oddajah londonskega radia, v drugih javnih izjavah in nastopih v korist partizanov ter s kritiko politike meščanskega vodstva in kolaboracije v domovini. Zvest prvotni opredelitvi in neomajni podpori in zagovarjanju protirevolucionarne opcije je ostajal večinoma samo dr. Miha Krek. Toda tudi drugi, ki so mislili drugače, so se zavedali tragičnosti razvoja v Sloveniji, predvsem pa jih je vedno bolj pričelo skrbeti za usodo domobrancev. V Ljubljano so začeli pošiljati poročila, naj premislijo o svoji taktiki, toda že konec leta 1943 so iz Ljubljane odgovarjali, da v tujini ne čutijo, ne vidijo dobro, kaj se v domovini pravzaprav dogaja, da jim gre za življenje in da ne morejo ravnati drugače ter da bodo kljub drugačnemu mnenju "Londona" nadaljevali svojo pot. Kot poskus rešitve domobrancev gre razumeti predvsem govor dr. Alojzija Kuharja po londonskem radiu septembra 1944, podobno pa so izzveneli tudi pozivi Franca Snoja po njegovem prihodu na partizansko ozemlje. Poleti 1944 je tudi dr. Izidor Cankar v Rimu skušal osebno pregovoriti dr. Kreka in druge emigrantske politike za spremembo politike, s pismom pa tudi škofa dr. Rožmana. Potem ko je pri tem doživel odklonitev, je napovedal žalostno usodo domobrancev in zgodovinski propad Slovenske ljudske stranke.

Pred koncem vojne

V drugi polovici leta 1944 so se vsi trije poglavitni dejavniki na Slovenskem začeli pripravljati na konec vojne. Fronte so se vedno bolj pomikale v notranjost Evrope in od nemškega rajha so začele odpadati njegove zaveznice druga za drugo: Romunija, Bolgarija, Finska in sta mu ostala zvesta le režima v Slovaški in Neodvisni državi Hrvaški. Nemški okupator je na Slovenskem in v bližnji Furlaniji začel graditi več utrjenih črt, v katerih naj bi se njegove oborožene sile upirale prodirajočim silam protifašistične koalicije. Za graditev je uporabljal dnevno od sto tisoč do dvesto tisoč delovnih moči in ogromne količine gradbenega materiala. Za temi črtami je utrjeval tudi posamezna mesta, v katerih naj bi vodili obrambo t.i.

bojni komandanti, pripravljali razstrelitev pomembnih prometnih in drugih naprav, uničeval partizanska ozemlja drugega za drugim itd. Tako kot v Nemčiji in Avstriji je tudi v delu zasedene Slovenije v t.i. Volkssturm vključeval mlade in starejše moške. Aprila 1945 je večina slovenskega ozemlja postala t.i. zaledno območje dveh velikih nemških skupin armad na vzhodni fronti ob Muri in Dravi ter na jugovzhodni fronti, ki je tekla še sredi jugoslovanskega ozemlja. Slovenska mesta in pomembne prometne ter industrijske naprave so bile v poslednjem obdobju vojne izpostavljene pogostim bombnim napadom ameriškega letalstva iz Italije, kar je tudi povzročalo žrtve med civilnim prebivalstvom.

Slovensko osvobodilno gibanje se je najprej pripravljalo na konec vojne že avgusta in v začetku septembra 1944, ko je po obisku Josipa Broza - Tita pri zavezniških poveljstvih v Italiji in sestanku z britanskim premierom Winstonom Churchillom v Neaplju pričakovalo zavezniško izkrcaje na Jadranu. Predvidelo je vojaške operacije za čimprejšnjo zasedbo Trsta in Primorske in določilo načine delovanja političnih in oblastnih dejavnikov pod morebitno zavezniško zasedbo. Kljub nekaterim konkretnim zavezniškim vojaškim načrtom za izkrcaje v severnem delu Jadrana (npr. načrti "Gelignite", "Accomplish", "Aniseed", "Antagonise", "Gradient" itd.) se je zavezniška vojaška dejavnost usmerjala drugam in je osvobajanje jugoslovanskega območja prepustila jugoslovanskim partizanom, ki so z mobilizacijo moštva v osvobojenem vzhodnem delu države postajali vedno bolj redna in od zaveznikov upoštevana armada.

V poslednjih operacijah za osvoboditev Jugoslavije in območij, ki naj bi po vojni prišla v jugoslovansko državo, se je slovenska partizanska vojska operativno vključila v skupne operacije Jugoslovanske armade. 7. in 9. korpus sta morala sodelovati s 4. armado pri reško-tržaški operaciji in se nato tudi organizacijsko vključiti vanjo, 4. (štajerska) cona pa s 3. armado in se nato tudi vključiti vanjo. S to vključitvijo, z vključitvijo precejšnjega dela slovenskih partizanskih enot v 2. (slovensko) divizijo Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ) in ukinitvijo glavnega štaba JA za Slovenijo maja 1945 je bilo tudi konec avtonomne slovenske partizanske vojske kot pomembnega atributa slovenske državnosti. Razen Prekmurja, ki ga je že v začetku aprila 1945 osvobodila Rdeča armada, so vse druge

slovenske pokrajine osvobodile enote JA od 28. aprila do 15. maja 1945. Politični in strateški pomen slovenskega ozemlja z vsemi navzkrižji se je ponovno vidno izrazil ob koncu druge svetovne vojne v Evropi, ko se je na njem znašlo celo osem armad iz štirih vojska.

Politični in oblastni dejavniki slovenskega osvobodilnega gibanja so se od poznega poletja 1944 zlasti z izdelavo številnih elaboratov in načrtov pripravljali na vzpostavitev uprave v mestih in trgih ter izbiro kadra zanjo, na zasedbo prometnih, industrijskih in drugih naprav ter tudi za delo na raznih področjih v novih, povojnih razmerah. Pripravam na "prevzem" oblasti in uprave po izgonu okupatorja je bil namenjen tudi drugi zbor aktivistov OF v Črnomlju v začetku septembra 1944. Tisti mesec je Osvobodilna fronta sklenila, da se zapre za vstop morebitnih skupin, ki bi hotele imeti skupinski značaj, in je odprta le še za vstopanje posameznikov. Proglašene amnestije in roki za prestop iz nasprotnih oboroženih formacij v partizansko vojsko so imele nekaj uspeha le na Primorskem. Zbiranje podatkov o vojnih zločinih in zločincih je bila naloga marca 1944 ustanovljene komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo in njenih pokrajinskih podružnic. Po ustanovitvi načelstva OZNA za Slovenijo junija 1944 in njenih pokrajinskih, okrožnih in okrajnih organov od avgusta 1944 dalje je načelstvo OZNA za Slovenijo prevzelo zbiranje podatkov o kolaboracionistih in drugih nasprotnikih OF. Za njihovo povojno obravnavo je podatke iz raznih virov vnašalo na posebno kartoteko, ki ima nekaj tisoč listov (nikakor pa toliko kot navajajo nekateri pisci). So pa v tej kartoteki tudi listi nekaterih partizanov, ki jih OZNA nikakor ni mogla imeti za politične nasprotnike. Ni še pojasnjeno, ali je OZNA večino te kartoteke uporabila pri povojnem "čiščenju".

Kljub temu da je izgubilo podporo jugoslovanske kraljeve vlade ter tudi posredne stike z zahodnimi silami, je slovensko protirevolucionarno vodstvo ob bližajočem se koncu vojne moralo storiti nekaj, da bi politično vsaj preživel. V strateškem pogledu je šlo za načrt, ki ni bil nikdar popolnoma izdelan, da ob koncu vojne na Slovenskem organizirano prevzame oblast, prizna legitimnost kralja Petra II. in ponovno tudi generala Dražo Mihailovića vsaj za ozemlje Slovenije, ob tem pa bi se slovenske protirevolucionarne sile skupaj

s srbskimi protirevolucionarnimi silami vojaško upirale prodirajoči partizanski vojski. Ob tej "državljski vojni" naj bi podobno kot v Grčiji zahodni zavezniki posredovali na njihovi strani in jih zaščitili. Pri tem so prezrli, da so Britanci v Grčiji zaščitili partizane pred partizani in ne kolaboracionistov pred partizani. Še bolj so si seveda želeli izkrcanja britanske in ameriške vojske na Jadranu in njuno zasedbo Slovenije ali vsaj njenega zahodnega dela. V tem smislu je vodstvo pošiljalo v tujino prošnje in pozive, pri čemer mu je za začetek s svojim pozivom po zavezniški okupaciji leta 1944 pomagal tudi škof dr. Rožman. Proti koncu leta 1944 so v Ljubljani ustanovili Narodni odbor za Slovenijo, ki je na sicer bolj operativen način združeval iste politične skupine kot predhodna Slovenska zaveza. Odbor je na podlagi t.i. Izjave z 29. oktobra 1944 obnovil osnovni politični program protirevolucionarnega tabora. Skrivaj je začel organizirati razne organe in pripravljati dokumente, ki naj bi bili potrebni za učinkovit prevzem oblasti ob koncu vojne. Vse tri domobranske formacije in četniške odrede ter še ilegalne legije je organiziral v "Slovensko narodno vojsko". Povezal se je z navzočimi srbskimi vojaškimi in političnimi voditelji, s katerimi so poskušali oblikovati učinkovito vojaško vodstvo, vendar niti v tej bližajoči se eksistencialni stiski v protirevolucionarnem taboru ni prišlo do popolne enotnosti. V vojaškem pogledu je npr. general Rupnik načrtoval poslednji odpor za vsako ceno v Zgornjesavski dolini, a je nato odstopil pod pritiskom Narodnega odbora za Slovenijo. Ta je 3. maja 1945 v Ljubljani organiziral zborovanje na Taboru, oblikoval narodno vlado za Slovenijo in razglasil prevzem oblasti v Združeni Sloveniji kot delu Kraljevine Jugoslavije. Kljub nekaterim načrtom o umiku v Italijo se je politično vodstvo skupaj z vojaško silo umaknilo na Koroško.

Smrtne žrtve Slovencev v drugi svetovni vojni

Druga svetovna vojna, v kateri je bila v letih 1941-1945 tudi Slovenija, je bila prva totalna vojna v človeški zgodovini in ni potekala samo na frontah, temveč tudi v njihovem globokem zaledju. Ta vojna tudi ni bila samo boj za osvajanje spornih sosednih ozemelj in kolonij,

temveč tudi ideološka, iztrebljevalna, obrambna itd. Zato tudi njene smrtne žrtve niso bili samo vojaki, padli na frontah ali umrli zaradi ran in bolezni, temveč tudi civilno prebivalstvo, ki je izgubilo življenje iz raznih razlogov in v različnih okoliščinah (bombardiranja, pokoli iz rasnih in drugih vzrokov itd.). Tako je bilo tudi na Slovenskem. V tem sestavku so navedeni samo podatki o nekaterih vrstah smrtnih žrtev med Slovenci v drugi svetovni vojni, kajti število vseh smrtnih žrtev še ni ugotovljeno niti približno. Po vojni so državne oblasti v prizadevanju za čimvečjo odškodnino iz premaganih držav navajale pretirano visoko število smrtnih žrtev (za celo Jugoslavijo npr. 1,700.000), zato ima zgodovinarje takšne podatke (tudi komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in komisije za vojno škodo) za nezanesljive. Če pa so zgodovinarje in nekatere ustanove in organizacije posegali tudi na področje viktimologije, so lahko ugotavljali le število žrtev ene, tj. partizanske strani, in žrtev nacističnega in fašističnega nasilja in le v nekaj primerih število vseh žrtev. Vojaško zgodovinarje je npr. za Slovenijo navedlo takšne podatke o smrtnih žrtvah: "V vrstah oboroženih enot NOV in Narodne zaščite, od pripadnikov narodnoosvobodilnega gibanja, v taboriščih in zaporih ter kot žrtve nacističnega terorja (je) izgubilo življenje okrog 46.000 oseb." Nato navaja posamezne vrste smrtnih žrtev: v oboroženem boju padlih in za ranami umrlih okoli 16.000 oseb, v ujetniških in koncentracijskih taboriščih 9.000, od bombardiranj 1.600, okupatorji in njihovi sodelavci pa naj bi pomorili okoli 19.400 civilnih oseb, med njimi okoli 2.500 talcev. (Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 1018-1021) Vendar že podatek o pomorjenih civilnih osebah priča o nezanesljivosti teh podatkov. Hrvaški demograf Vladimir Žerjavić navaja za Slovenijo 47.000 oseb kot "skupno demografsko izgubo" in 38.000 oseb kot "vojno izgubo", med njimi naj bi jih 32.000 izgubilo življenje doma in 6.000 na tujem. (V. Žerjavić: Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Zagreb 1989, str. 41, 65) Do resničnih podatkov se bo mogoče dokopati le z njihovim zbiranjem po posameznih skupinah žrtev in po manjših območjih, kar je že v teku, vendar nekateri dejavniki za to ne kažejo pravega razumevanja.

Značaj vojne na Slovenskem 1941 - 1945

Značaj vojne na Slovenskem v letih 1941 - 1945 ni bil enoznačen. Še med samo vojno so zanjo razne strani uporabljale različne oznake. Partizanska stran jo je večinoma pojmovala kot narodnoosvobodilni boj, partizanski funkcionarji tudi kot revolucijo z raznimi prilastki (demokratska, slovenska, narodna itd.). Okupatorji so jo razglašali za banditsko vojno (Bandenkrieg, guerra dei ribelli) in v bojevanju niso uporabljali določil ženevske konvencije, so jo pa v vojaškem pogledu pojmovali kot pravo vojno (guerra guerrigliata). Proti-revolucionarni tabor jo je razglašal kot komunistično revolucijo in kot državljansko vojno. Tudi v povojnem času jo različne strani imenujejo različno.

Če upoštevamo bistvo in celoto dogajanja na vsem slovenskem narodnem ozemlju v letih 1941-1945, sta bili osnovni značilnosti tega obdobja fašistična in nacistična okupacija ter odpor okupatorjem. Ker so okupatorji vse slovensko ozemlje imeli za ozemlje svojih držav, čeprav ga nemški okupator formalnoppravno še ni priključil k nemškemu rajhu, so na njem vztrajali dokler so le mogli - italijanski do kapitulacije Italije, nemški in madžarski pa do konca vojne. Nacistična izročitev Ljubljanske pokrajine in Gorenjske Leonu Rupniku oz. Narodnemu odboru za Slovenijo tri dni pred splošno kapitulacijo Nemčije je bila le simboličnega značaja. Tudi oboroženi odpor, ki se je v okviru Osvobodilne fronte slovenskega naroda razvijal od poletja 1941 dalje, je postopoma zajel vse slovensko narodno ozemlje ne glede na predvojne državne in nove okupatorjeve meje ter je trajal neprekinjeno dotlej, dokler ni bil okupator končno pregnan z njega. Protiokupatorski odpor ali osvobodilni boj je sprostil velike energije Slovencev in izbojeval pomembne dosežke na vojaškem in drugih področjih, kar je upoštevala tudi protifašistična koalicija.

Med tremi možnostmi, ki so bile v usodnem letu 1941 pred slovensko družbo - takojšen ali kasnejši odpor ali vdano prenašanje okupacije - se je uveljavila opcija Komunistične partije Slovenije oz. Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Pred vojno najmočnejša stranka - Slovenska ljudska stranka - glede tega ni dobro ocenila razmer in razpoloženja ljudi, ki so bili protiokupatorsko razpoloženi, saj je na večini slovenskega ozemlja šlo za narodovo preživetje, na

drugem delu pa za globok prezir prebivalstva do države, proti kateri so se že v avstrijski vojski bojevali slovenski fantje in možje, ki je hlepela po slovenski zemlji in je njen režim že skoraj dvajset let nacionalno zatiral Slovence. Pozivu KPS in OF na odpor so se v precejšnji meri odzvali tudi tisti, ki so bili pred okupacijo na nek način povezani s SLS ali vsaj njeni volivci in so med njimi tudi spontano nastajale odporiške skupine. Komunistični partiji Slovenije in Osvobodilni fronti nasprotni protikomunistični tabor v Ljubljani bi lahko drugo pot - organiziranje takojšnjega odpora proti okupatorjem - izbral le v prvih mesecih okupacije, pozneje sta mu to onemogočala obojestransko izključevanje in velika premoč partizanskega tabora. Protikomunistični tabor si zaradi tega in tudi zaradi okupacijskega sistema na nemškem zasedbenem območju, na avstrijskem Koroškem in vedenja fašističnih oblasti na Primorskem ni mogel ustvariti pomembnejših položajev zunaj Ljubljanske pokrajine in je lahko šele pozneje z okupatorjevo privolitvijo razvil svojo dejavnost na Gorenjskem in v manjši meri na Primorskem.

Pri organiziranju odpora je KPS, o kateri je bilo med ljudmi kar precej pomislekov, s svojimi izkušnjami ilegalnega delovanja in z vojaško disciplino svoje organizacije pokazala veliko sposobnost pri pripravi in širjenju osvobodilnega boja. Tako je tudi začela krepiti svojo vlogo in osvobodilni boj uporabljati in izrabljati tudi za uresničevanje svojih strateških ciljev, tj. za prevzem oblasti in izvedbo socialistične revolucije. Ob prizadevanjih za uničenje ali izgon okupatorjev, tj. za narodno osvoboditev, za podporo napadeni "prvi socialistični državi" Sovjetski zvezi, ob vojaškem prispevku k bojevanju protifašistične koalicije itd., je KPS še med vojno, zlasti po Dolomitski izjavi, prevzela vodilno, monopolno vlogo ter dočakala konec vojne s celovitim sistemom oblasti in državo (s sicer omejeno suverenostjo). To ji je omogočilo "takojšen prehod v proletarsko revolucijo". Čeprav so funkcionarji KPS med vojno izjavljali, da v razvoju revolucije ne gre za "etape", bi lahko dogajanje v Sloveniji med vojno s stališča globalnih in specifičnih rezultatov oz. z vidika objektivnih posledic označili tudi kot "prvo etapo revolucije".

Tako so razumeli in doživljali bistvo odporiškega gibanja tudi njegovi nasprotniki, predvsem vodstvo meščanskega protirevolucionarnega tabora, ki je imelo sebe za nosilca kontinuitete in

legitimnega predstavnika slovenskega naroda, Osvobodilno fronto na čelu s KPS pa za nedovoljeno diverzijo v izjemnih časih. Šlo je tudi za razliko v ocenjevanju, kateri so bistveni interesi pod okupacijo in katera je najbolj racionalna taktika v odnosu do okupatorjev in katera politična sila in kakšen družbenopolitičen red bo vladal v Sloveniji (oz. v Jugoslaviji). Da bi preprečil razvoj v revolucionarni smeri, se je meščanski protirevolucionarni tabor odločil za vojaško-policijsko kolaboracijo z italijanskim in nato tudi z nemškim okupatorjem. Zato lahko medsebojne spopade med Slovenci v Ljubljanski pokrajini od poletja 1942 dalje označimo za državljansko vojno v razmerah okupacije. Funkcionalna kolaboracija v Ljubljanski pokrajini je koristila okupatorjema, zato jo je nemški okupator odobril tudi drugod, vendar razen morda na Gorenjskem takšen razvoj ni presegel količinskega praga, da bi lahko dogajanje označili za državljansko vojno. Če torej upoštevamo vse slovensko ozemlje in ves vojni čas, lahko državljansko vojno na Slovenskem označujemo kot časovno in krajevno omejen pojav.

SLOVENCİ V FEDERATIVNI JUGOSLAVIJI (1945-1955)

Mednarodni položaj v desetletju po drugi svetovni vojni

Leto 1945 pomeni poleg konca druge svetovne vojne z vojaškim porazom držav z nacionalsocialistično in fašistično politiko tudi konec t.i. antihitlerjevske koalicije, v kateri sta sodelovala oba ideološko-politična nasprotna si pola (komunistični in zahodnodemokratični). Konec tega zaveznitva je pomenil začetek t.i. hladne vojne in blokvske razdelitve sveta, ki se je kazal že med vojno. Medvojne napetosti so se dokončno prelile v jasna nasprotja že na jaltsko-krimski konferenci (4.-11. februarja 1945), ko so zavezniki že mogli govoriti o povojni ureditvi sveta s perspektivo skorajšnjega konca vojne.

Mednarodni položaj in razmerje sil sta bila ob koncu druge svetovne vojne temeljito spremenjena: Evropa je prešla zenit svoje pomembnosti, svetovnega razvoja nista narekovali več Velika Britanija in Francija, temveč ZDA in Sovjetska zveza. Socializem, kot državna doktrina pred vojno odrinjen na obrobje, je po vojni predvsem zaradi zmagovite SZ dobil neslutene razsežnosti, tako v Evropi kot tudi drugod. Že takoj po vojni je zato prišlo do tekmovanja velikih sil, ki sta želeli osvojiti čim več političnega in geografskega prostora. Novi velesili, ZDA in SZ, si nista prizadevali le pridobiti materialne in ozemeljske koristi, pomembnejša je namreč postajala ideološka plat boja. Njuni interesi so se prepletali in na "križiščih" so izbruhnili tudi vojni spopadi, čeprav se je kmalu pokazalo, da je realna politika ohranjanje položaja "status quo".

Razpadla antihitlerjevska koalicija je bila tudi fizično razdeljena s t.i. železno zaveso, razprostrto od Baltika do Trsta. Ob njej so nastali trije pomembnejši problemi hladne vojne v Evropi: nemško, avstrijsko, tržaško vprašanje; slednji dve sta se neposredno dotikali slovenskih meja.

V prvih desetih letih po vojni je bil položaj v Evropi in svetu že dokaj jasen. Ideološka in politična bloka sta že bila oblikovana, utrjena je bila "železna zavesa". Aprioristična politično-ideološka dogmatika

je razburjala politično življenje posameznih držav. Delirična antikomunistična evforija, ki se je stopnjevala na zahodu (vrhunec je dosegla v makartizmu v ZDA), je bila nasprotje agresivne "antiimperialistične" gonje na vzhodu. Najaktualnejši problemi Evrope se zato niso reševali, saj so z reševanjem zavestno zavlačevali na obeh straneh.

V hladni vojni je bila Sovjetska zveza nedvomno država, ki je v povojnem času dosegla izjemen vzpon mednarodnega pomena; hkrati s tem je rasel tudi vpliv komunizma. Temelj hladne vojne in glavni razlog zanjo je zato postalo širjenje komunizma/socializma v svetu, predvsem še v Evropi. Temu so se ZDA odločno zoperstavile s politiko poudarjenega protikomunizma, ki so jo izvajale z gospodarskimi ukrepi, s politiko zavezništva, oblikovanjem vojaških paktov. S Trumanovo doktrino (12. marca 1947), Marshallovim načrtom (5. junija 1947) in Eisenhowerjevo politiko odzivanja sovjetskega bloka (rollback) je postalo očitno, da nasprotja med obema blokoma ne bodo kratkotrajna. Med vidnejše odseve delitve sveta sodijo teritorialne in ideološke delitve Koreje, Vietnama in Nemčije z Berlinom.

Protikomunistično Trumanovo doktrino in njeno ekonomsko nadgradnjo, Marshallov načrt, je SZ sprejela izrazito odklonilno. Posebej Marshallov načrt je namreč povzročil resno razpoko v sovjetskem taboru in prvič po vojni so se pokazali znaki neenotnosti. Zato ni čudno, da se je SZ že kar sredi prepira s svojimi sateliti o vsebini in namenu Marshallovega načrta odločila uresničiti idejo - o kateri je že leta 1945 in 1946 Stalin razpravljal s Titom - o ustanovitvi nekakšnega posvetovalnega organa, ki naj bi združeval komunistične in delavske stranke Evrope. Rezultat tega je bil konec septembra 1947 ustanovljeni Informativni biro komunističnih partij (Inform-biro).

V socialističnem taboru so se kazale razpoke, ki jih je "hegemon" SZ lepila s prisilno enotnostjo. Strah pred razpadom socialističnega tabora je bil stalno prisoten in je bil vzrok za vse mogoče ukrepe - tudi sodno preganjanje "notranjih sovražnikov" - da do tega ne bi prišlo.

Svet je v tem času živel v vsakodnevnem stresu; zahodna in vzhodna politika sta izvajali propagandno vojno. To je bilo izredno nestabilno in politično živčno razdobje v svetovni zgodovini. Na

vojaškem področju je "pat pozicija" omogočala relativen mir in preprečevala vojaške spopade širšega obsega.

Politični razvoj Slovenije 1945 - 1948

S koncem druge svetovne vojne sta novi slovenski narodno-politični položaj opredeljevali dve temeljni značilnosti: po eni strani je sodelovanje slovenske narodnoosvobodilne vojske v zmagoviti antifašistični koaliciji pripomoglo, da so Slovenci kot narod preživeli, kar je dvignilo narodno samozavest. Po drugi strani je bil konec vojne začetek novega obdobja revolucionarnega spreminjanja države in družbe. Priključeno je bilo ozemlje slovenske Primorske, čeprav mejno vprašanje še ni bilo rešeno. Jugoslovanska armada in slovenski partizani pa so se pod pritiskom zaveznikov morali umakniti iz Trsta in okolice (Beograjski sporazum 12. junija 1945) ter z avstrijske Koroške (20. maja 1945).

Na političnem in gospodarskem področju se je v Jugoslaviji nadaljevalo že med vojno začetno odločanje iz državnega centra. Slovenija se je morala odreči nekaterim med vojno pridobljenim ključnim atributom državnosti (lastni vojski), slovenski organi oblasti pa so vedno bolj postajali izvrševalci politike, oblikovane v zveznih oblastnih in političnih organih. Temu slovensko politično vodstvo ni odločneje nasprotovalo.

Jugoslovanski politični in družbeni razvoj je v letih od 1945 do 1948 v veliki meri sledil sovjetskemu vzoru. Izkazovala pa se je jugoslovanska drugačnost zaradi zmage narodnoosvobodilnega gibanja v drugi svetovni vojni, zaradi relativno višje razvitosti, zaradi mednarodnopolitičnih okoliščin, razmeroma kratkega obdobja posnemanja sovjetskega modela in dejstva, da so jugoslovanski komunisti bolj upoštevali svoje izkušnje kot sovjetske. Drugače so bili urejeni mednacionalni odnosi, izhajajoči iz avnojskih načel o federativni ureditvi večnacionalne države, enakopravnosti narodov, brez izrazite prevlade enega naroda, čeprav je sovjetska ustavna ureditev formalno na nekaterih področjih puščala več pravic kot jugoslovanska (pravica do lastne vojske in neposrednega navezovanja diplomatskih odnosov z drugimi državami).

Politične spremembe, začete v času osvobodilne vojne, so bile potrjene z razglasitvijo republike 29. novembra 1945 in s sprejemom ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije 31. januarja 1946. V tem času je prevzela oblast in se kot edina politična sila utrdila Komunistična partija. Vzpostavljena je bila t.i. partijska država, politični sistem, v katerem sta bili partija in država poistoveteni in sta dobili vlogo absolutno odločujočih družbenih dejavnikov.

Komunistična partija je izšla iz vojne kot zmagovita in edina politična sila in je imela v rokah vzvode zakonodajne in izvršne oblasti, vpliv na sodišča in kontrolo nad represivnim aparatom. Vsi družbeni segmenti, vključno z gospodarstvom, so bili vodeni na centraliziran način, pri čemer je imel vodilno vlogo politbiro KP. Večino vodilnih funkcij v Sloveniji (več kot 70 %, ključne položaje pa praktično v celoti), so obdržali oziroma zasedali člani KPS.

Do leta 1948 in svojega 5. kongresa je bila KPJ formalno del Ljudske fronte Jugoslavije in svojega političnega delovanja ni formalno registrirala. Delovala je kot kadrovska stranka, ki je člane sprejemala po določenih merilih. Poudarek je bil na delavstvu, čeprav je prav v industrijskih središčih na Štajerskem zaradi "sektašenja" bilo članov KPS sorazmerno malo (npr. v Trbovljah konec leta 1946 661 članov). Število članov je hitro raslo: konec leta 1945 je bilo članov KPS 4.980, v začetku leta 1947 12.800, konec istega leta 24.100, novembra 1948 na 2. kongresu KPS, ko je bilo njenega vodenja politike predvsem preko OF in LF konec, pa je imela 37.960 članov in 7.700 kandidatov.

Osvobodilna fronta (OF) je svoj koalicijski značaj izgubila že med vojno, tako da se njena politična vloga in dejavnost ob koncu vojne ni bistveno spremenila. OF se je označila za "edinega političnega predstavnika za vso Slovenijo". Nove naloge in organizacijska načela je dobila na 1. kongresu OF v Ljubljani (Tivoli, 15. in 16. julij 1945), na katerem so sprejeli program, izražen v razširjenih Temeljnih točkah OF. Član je bil lahko vsak državljani, ki je pristal na ta program in ki se ni pregrešil zoper narodno čast. Razširjena je bila z množičnimi organizacijami, kot so Enotni sindikati Slovenije, Antifašistična zveza žena, Ljudska mladina Slovenije itd. OF je bila edina organizacijska oblika, v kateri je potekalo politično življenje. Za neposredno nalogo si je OF postavila nadzor nad delovanjem oblastnih organov in

organizacij oz. njihovo usmerjanje in delovno mobilizacijo pri obnovi domovine.

Kljub predvideni široki zasnovi delovanja je preko OF svojo politiko dejansko uresničevala KP. OF je izgubljala svojo samostojno politično vlogo, postajala je prenašalec politične volje in prakse KP. OF - v njej so ključne položaje zasedali člani KP - je prevzela vlogo političnega nosilca oblasti, ki se je kazala v kontroli in usmerjanju delovanja organov oblasti. Avgusta 1945 se je OF formalno vključila v Ljudsko fronto Jugoslavije (LFJ).

Program LFJ je bil do leta 1949 hkrati tudi program KP. Poleg splošnih ciljev, sprejemljivih za večino slojev (republikanska oblika vladavine, omogočanje klasičnih demokratičnih pravic, kot so svoboda govora, združevanja, tiska, prepričanja, veroizpovedi in tajnih volitev, ozemeljska celovitost, bratstvo in enotnost, obnova, izboljšanje delovnih in življenjskih pogojev), je vseboval tudi poudarjeno sodelovanje s Sovjetsko zvezo in nekatere revolucionarne cilje. To je bilo v prvi vrsti spreminjanje lastniških in ekonomskih odnosov. Na 3. kongresu LFJ v začetku leta 1949 se je situacija obrnila - program KPJ, sprejet na 5. kongresu leta 1948, je postal tudi program LFJ.

Temelj družbene ureditve je bil sistem ljudske demokracije, ki je sicer formalno še ohranjal nekatere prvine klasične parlamentarne oblasti (tudi svoboda političnega združevanja, kar je izhajalo iz sporazuma Tito-Šubašić), vendar z osrednjo vlogo Ljudske fronte v političnem prostoru. Sistem ljudske demokracije je bil zamišljen kot prehodni sistem, s pomočjo katerega naj bi bil po izvedbi revolucionarnih ukrepov dosežen glavni cilj - socializem po sovjetskem vzoru.

Povojna oblast je imela značaj ljudske oblasti, ki se je v narodnoosvobodilnem taboru oblikovala med drugo svetovno vojno, s temeljnim načelom, da vsa oblast izhaja iz ljudstva in pripada ljudstvu, to pa svojo oblast uresničuje preko izvoljenih predstavniških organov državne oblasti - ljudskih odborov. Hkrati se je formiral oblastni sloj, ki se je precej razširil. Poleg oblastne strukture je namreč nova oblast oblikovala še vzporedno politično strukturo, tako da so se z enakimi vprašanji ubadali v resornem ministrstvu in v pristojnih komisijah političnih organizacij. Komunistična partija je pri tem

zagovarjala podvajanje funkcij, tako da so bile državne in strankarske funkcije v rokah istega človeka (predsednik vlade je bil hkrati sekretar CK KPS in tudi sekretar GO IO OF, načelnik agitpropa je bil hkrati minister za prosveto ipd.).

Politična opozicija je imela možnost delovanja znotraj LFJ, pa tudi zunaj nje (pravno formalno do leta 1965). Političnim strankam je bila dopuščena možnost delovanja, toda tega slovenske predvojne politične stranke niso izkoristile, niso prijavile delovanja in se niso registrirale. V Jugoslaviji je delovanje obnovilo 9 strank. Tudi v razširjeni AVNOJ oziroma Začasno ljudsko skupščino DFJ so bili iz vrst predvojnih slovenskih poslancev (izvoljenih leta 1938) kooptirani le trije poslanci JRZ oziroma SLS. V Sloveniji organizirana politična opozicija ni sodelovala niti na volitvah v jugoslovansko in slovensko ustavodajno skupščino (november 1945, oktober 1946).

Javni izraz političnega nasprotovanja oblasti je bila izjava škofovske konference katoliških škofov Jugoslavije (pastirsko pismo) septembra 1945, v katerem so vernikom pojasnjevali kritike katoliške cerkve na račun nove državne oblasti, zlasti pred volitvami v ustavodajno skupščino. Pisma, napisanega predvsem na pobudo zagrebškega nadškofa dr. Alojzija Stepinca, veliko župnikov v Sloveniji bodisi zaradi lojalnosti do OF bodisi zaradi političnih pritiskov pri nedeljskih mašah ni bralo. Vodstvo ljubljanske škofije je pred tem (11. julija 1945) na zahtevo Narodne vlade Slovenije podalo izjavo o lojalnosti katoliške cerkve novi oblasti in v njej tudi obžalovalo svoje medvojno ravnanje.

Nova politična organiziranost je prinesla veliko razočaranje tudi nekdanjim zaveznikom v Osvobodilni fronti. Nekateri od teh (npr. Edvard Kocbek) so partijskemu vodstvu očitali, da si je prisvojilo vso oblast, vendar so vodilni komunisti te očitke zavračali, postopoma pa s kritiki znotraj Ljudske fronte in Komunistične partije tudi obračunali. Nekdanji frontovski pluralizem pa se je deloma vendarle ohranil in postal podlaga za krepitev opozicijskih sil v kasnejših letih.

Volitve so bile bolj tekmovanje, kje bodo dosegli višjo volilno udeležbo in v kakšnem času, kot pa dejanski izraz merjenja politične moči. Kandidatne liste, na katerih je bilo več kandidatov, je postavljala OF, medtem ko opozicija zunaj LF na volitvah v ustavodajno skupščino Jugoslavije (11. novembra 1945) zaradi omejevanja

dejavnosti ni sodelovala. Na voliščih so bile poleg volilnih skrinjic za OF nameščene tudi t.i. "črne skrinjice" (brez liste). V Sloveniji je na teh volitvah zmagala lista Osvobodilne fronte Slovenije zaradi svojih medvojnih zaslug, pa tudi onemogočanja delovanja že sicer šibke opozicije, odvzeta volilne pravice do 10 % volilnih upravičencev, specifičnega načina izvajanja volitev, ki je omogočal kontrolo nad glasovanjem volivcev in premeščanje volilnih kroglic. V nekaterih volilnih okrajih, zlasti na Štajerskem, so bili rezultati za edino listo slabi, v okrajih Radgona in Lendava pa je doživela poraz. Ne glede na napake v izvedbi volitev so tuji predstavniki ocenjevali, da je Ljudska fronta v času volitev v Jugoslaviji uživala večinsko podporo prebivalstva, ki pa je začela zaradi represivnih ukrepov novih oblasti naglo usihati.

Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije je bila sprejeta brez glasu proti, v njeni zasnovi pa je bil opazen vpliv sovjetske ustave. Po ustavi je oblast izhajala iz ljudstva. Socializem kot družbeni sistem v ustavi ni bil omenjen. Za državno lastnino so bila razglašena najpomembnejša proizvodna sredstva, ves tuji kapital, uvedena je bila agrarna reforma. Poleg državne je dopuščala še zadružno in privatno lastnino. Ustava je Jugoslavijo opredeljevala kot "zvezno narodno državo republikanske oblike, skupnost enakopravnih narodov, ki so na temelju pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, izrazili svojo voljo, da živijo v federativni državi." V skladu s federativno ureditvijo je imela ljudska skupščina dva zbora: zvezni zbor in zbor narodov; v prvega so volili vsi volilni upravičenci na osnovi splošne volilne pravice (en predstavnik na 50.000 prebivalcev), v zbor narodov pa je vsaka republika volila po 30 poslancev (avtonomna pokrajina Vojvodina 20, Kosovsko-metohijska oblast 15).

Na volitvah v slovensko ustavodajno skupščino (27. oktobra 1946) je z veliko večino zmagala lista OF. Organizirane opozicije tako kot na volitvah v zvezno skupščino ni bilo, pred volitvami so bila organizirana le množična zborovanja v podporo Osvobodilni fronti.

Ustavodajna skupščina LRS je 17. januarja 1947 izglasovala prvo slovensko ustavo. Republiška ustava je temeljila na določbah ustave Federativne ljudske republike Jugoslavije, v nacionalnem pogledu je izražala temeljne pridobitve narodnoosvobodilnega boja: lastno državnost v okviru federativne Jugoslavije in pravico do samoodločbe,

vključno s pravico do odcepitve. Ljudska Republika Slovenija je bila po ustavi ljudska država republikanske oblike.

Ljudska oblast je temeljila na načelu samouprave teritorialnih enot (od kraja preko okrajev, okrožij do republike in federacije), toda v praksi so bili nižji organi podrejeni višjim, tako da se je uveljavil strogi centralizem. Resnično oblast so imeli zvezni organi, tudi slovenska ministrstva so bila podrejena zveznim. Več pristojnosti so v prvem obdobju ohranila le resorna ministrstva za prosveto, kulturo, zdravstvo in socialo.

V veliki odvisnosti od zveznih organov so bili gospodarski resorji, zlasti pa urejanje vojaških in notranjih zadev. Od maja 1945 ni imela slovenska vlada nikakršnih pristojnosti v vojaških zadevah, nacionalne slovenske enote pa so bile sčasoma odpravljene.

Notranja uprava je bila centralizirana že leta 1944 z ustanovitvijo Oddelka za zaščito naroda in podreditvijo slovenskih enot Vojske državne varnosti neposredno poverjeništvu za narodno obrambo NKOJ (kasneje ministrstvu za obrambo). Pod nadzorom slovenskega ministrstva za notranje zadeve so ostale le enote Narodne milice. OZNA je dobila poleg pristojnosti državne varnosti še veliko vlogo v sodstvu. Vodila je preiskovalne postopke, zasliševala osumljence, vlagala obtožnice in pripravljala gradivo za sodne procese. O svojem delu je poročala neposredno zveznemu organu, tako da tudi slovenski oblastni organi niso veliko vedeli o njenem delovanju in niso reagirali ob številnih pritožbah prebivalcev na račun nepravilnosti OZNE.

Spreminjanje družbene ureditve so spremljale razne oblike nasilja. Nasilje je bilo hkrati maščevanje za medvojno ravnanje resničnih in domnevnih sodelavcev okupatorja (t.i. retorzija) in obračun z razrednimi nasprotniki oz. tistimi, ki naj bi po partijski ideologiji to bili. Z revolucionarnimi ukrepi naj bi se na hitro spremenila socialna struktura slovenskega prebivalstva, slovenski narod pa naj bi doživel tudi "moralno očiščenje."

Med najbolj nasilnimi dejanji je bil izvensodni pobj domobrancev, ki so jih med 27. in 31. majem 1945 vrnile britanske vojaške oblasti z Vetrinjskega polja (po različnih virih je bilo v celoti vrnjenih med 8.000 in 12.000, okrog 2.000 pa je bilo zajetih še na slovenskih tleh). OZNA in Korpus narodne odbrane Jugoslavije sta domobrance spravljala v več sprejemnih taborišč, kjer so bili po kratkem postopku

razdeljeni v tri skupine (za izpustitev, za izročitev vojaškemu sodišču in za usmrtitev). Po različnih virih je bilo usmrčenih med 7.000 in 12.000 domobrancev (po dosedanjih ugotovitvah slovenskega zgodovinopisja med 7.000 in 8.000); najbolj znana morišča so pod Krenom in pri Macesnovi Gorici v Rogu ter v opuščeni jaški premogovnik pri Hrastniku in v Hudi jami pri Laškem, znani pa so tudi drugi kraji v okolici Celja, Novega mesta, Škofje Loke in na Pohorju. Poleg slovenskih domobrancev je bilo prav tako brez predhodnega sojenja usmrčenih tudi več tisoč vrnjenih hrvatskih domobranov, ustašev, četnikov in pripadnikov drugih oboroženih formacij, pa tudi domačih Nemcev in še neugotovljeno število civilistov. O usodi vrnjenih domobrancev in pripadnikov drugih vojaških formacij je odločalo jugoslovansko vojaško in politično vodstvo.

Politični sistem, temelječ na načelu pritegovanja množic v politično življenje prek OF (t.i. ljudska demokracija), je KP izrabila za obračun z meščansko opozicijo in za podreditev medvojnih političnih zaveznikov. Oblast je proti potencialni opoziciji nastopila s sodnimi procesi. Osnovni namen procesov s političnim ozadjem je bil "razkrinkavanje protiljudskosti" starojugoslovanskega režima, obračunati z razrednimi nasprotniki (trgovci, industrialci, kulaki), pa tudi s Cerkvijo in pripadniki nemške manjšine ter zapleniti njihova premoženja. Politični sodni procesi so bili umeščeni med druge procese (pri katerih so bili nekateri obtoženci oz. obsojenci dejansko krivi), npr. proti vojnim zločincem, kolaboracionistom, vojnim dobičkarjem, špekulantom in kriminalcem, da bi tako prenesli ogorčenost in jezo ljudi zaradi medvojnih zločinov in storjenih kriminalnih dejanj tudi na obtožene za povojno politično delovanje proti oblasti. Podlaga za procese je bila največkrat politična in ne strokovna odločitev, precejšen del procesov je potekal pred izrednimi sodišči in po hitrem postopku. Branilci so bili podvrženi hudemu pritisku javnosti in tiska, pojmovanje tedanje zakonodaje in vloge sodišč je bilo v funkciji razrednega boja, predvsem podržavljenja lastnine. Politika je sodišča štela za "borbene organe", ki se borijo proti razrednim sovražnikom. Sodni procesi s političnim ozadjem so imeli mnoge značilnosti stalinističnih procesov. Za razliko od sovjetskih stalinističnih procesov

v Sloveniji niso obračunavali s politično opozicijo, ki bi lahko bila enakopraven politični konkurent novi oblasti.

Med najbolj značilnimi povojnimi procesi so bili procesi pred sodišči narodne časti, katerih namen je bil uveljavljati moralna načela iz NOB (obsojencem so poleg zapornih kazni pogosto zaplenili tudi premoženje in jim odvzeli državljanske pravice) procesi proti nacističnim vojnim zločincem, proti sodelavcem okupatorja, terorističnim skupinam, vohunom, saboterjem in organizatorjem "kraljeve" vojske v domovini, procesi proti trgovcem in industrialcem in t.i. "kulaški" procesi. Med političnimi procesi izstopajo Nagodetov proces (julij 1947), deloma duhovniški procesi (sodijo v različne kategorije) in dachauski procesi (1948-1949). Pri slednjih je šlo za politični obračun znotraj KPS in so nosili tipično obeležje stalinskih sodnih procesov (skonstruirane oz. izmišljene obtožbe, sojenje pripadnikom iste stranke oz. ideološkim istomišljenikom). Politično ozadje so imeli deloma še drugi sodni procesi.

Sodstvo je postalo sredstvo razrednega boja in je temeljilo na politično zanesljivem, a strokovno neusposobljenem kadru. V javnem tožilstvu LRS je bilo npr. leta 1945 od 57 uslužbenih 48 z ustrezno izobrazbo (pravno fakulteto), leta 1949 pa od 164 le 81, torej manj kot polovica.

Poleg sodnih procesov so nove oblasti opozicijo ali domnevno opozicijo skušale onemogočiti tudi na druge načine, zlasti z dejavnostjo OZNE in kasneje Uprave državne varnosti (UDV). Ker so za najmočnejšo opozicijsko silo šteje katoliško cerkev, so še posebej proti njej izpeljale vrsto političnih, administrativnih, ekonomskih, sodnih in drugih ukrepov. Oblast je na ta način močno zmanjšala vpliv katoliške cerkve na vseh področjih družbenega življenja.

Po podatkih javnega tožilstva LRS je bilo v letih 1947-49 pred rednimi sodišči v Sloveniji na smrt obsojenih 124 oseb, od tega za kriminalna dejanja (uboji, razbojništva ipd.) le 8. V letih 1948-1950 je bilo letno okrog 1000 političnih obsojencev, leta 1952 207 in leta 1953 91. Natančno število političnih obsojencev do leta 1948 še ni ugotovljeno.

Povojna oblast je zagovarjala in vzpostavljala večjo socialno enakost, čeprav se je na drugi strani v prvih letih po vojni izoblikoval nov privilegiran sloj. Privilegiji so izhajali iz političnega položaja

posameznika. Kljub deklarirani enakosti pred zakonom je bila politična karakteristika tista, ki je odločala, ali bo posameznik deležen ugodnosti ali ne. Med izrazitimi privilegiji so bili oficirski in funkcionarski magazini (do začetka petdesetih let). Pri socialnem in zdravstvenem varstvu, zaposlovanju, šolstvu in kulturi je bila lahko tudi negativna politična karakteristika vzrok, da posameznik ni bil deležen pravic, ki so jih zakoni zagotavljali vsem državljanom.

Oblast je skrbela za zdravstveno in socialno varstvo, zlasti otrok in še posebej vojnih sirot, ter poskrbela za repatriacijo izseljenih Slovencev. Prizadevala si je za dvig kulturne ravni, obnovo in razvoj šolske mreže, kar še posebej velja za Primorsko. Z radikalnimi spremembami se je začela spreminjati patriarhalna struktura družbe in družine, dosežena je bila večja emancipacija žensk (volilna pravica, pravica do enakega plačila za enako delo, enakopravnost z moškimi na vseh področjih, skrb za matere, vključno s porodniškim dopustom).

Preobrazba gospodarstva

Državno-partijsko vodstvo si je prizadevalo, da bi bile spremembe na področju gospodarstva čim preje izvedene, saj je bila po sovjetski doktrini komunistična vladavina odvisna prav od hitre gospodarske preobrazbe. Zunanje in notranje politične razmere so bile vzrok, da je na področju lastninskih odnosov prihajalo do postopnega spreminjanja. Državno-partijsko vodstvo je menilo, da do ureditve političnih vprašanj ne bi bilo smotrno začeti s korenitimi spremembami obstoječih odnosov in je še pred koncem vojne odstopilo od taktike "frontalne zadušitve" privatnega sektorja in se rajši odločilo za "postopno dušitev" oziroma za bolj prikrito krepitev državnega sektorja. Najpomembnejša gospodarska podjetja so podržavili z zaplembo (konfiskacijo) ali z začasno državno upravo (sekvestrom); tista, ki pa jih niso mogli zaseči na tak način, so spravili v odvisen položaj od države z ekonomskimi in represivnimi ukrepi. Med ekonomskimi so bili najučinkovitejši tisti, ki so se nanašali na dohodnino in prometni davek, na določanje cen, distribucijo surovin in industrijskih izdelkov, odkupe in na trgovanje s kmetijskimi pridelki, na proizvodne plane in promet z nepremičninami, kredite,

delnice, revizijo, računovodstvo ter na zaposlovanje delovne sile. Ti ekonomski ukrepi so zasebnikom tako otežili poslovanje oziroma jih spravili v tako podrejen položaj v primerjavi z državnimi in združnimi podjetji, da je večina kmalu opustila dejavnost ali skupaj z lokali prešla v državni sektor. Hkrati pa je oblast posegla po ukrepih razlaščenja.

Revolucionarni ukrepi v lastninskih odnosih in prilagajanje značaja gospodarstva političnemu sistemu sta bili pglavitni akciji oblasti po koncu vojne, zlasti še po volitvah novembra 1945. Ukrepi na gospodarskem področju so imeli za politični cilj povečati državno lastnino z oslavitvijo nosilcev prejšnje oblasti.

Nova oblast je v prvih dveh povojnih letih najprej podržavila t.i. "sovražno" premoženje (nemško in premoženje sodelavcev okupatorja), kar se označuje kot "patriotična nacionalizacija". Večina odvzemov premoženja v korist države je bila izvedena na osnovi zaplemb. Te so bile v kazenskem sistemu dopolnilna kazen za različne prestopke. Največ zaplemb so v Sloveniji izrekla sodišča poleti 1945. Na osnovi zakonov o pobijanju špekulacije in gospodarske sabotaže ter nedovoljene trgovine je akcija proti "špekulantom" v Sloveniji potekala konec leta 1945 in je pomenila način zaplenjanja zasebnih trgovin in gostinskih obratov, kar je v veliki meri oteževalo že tako omejeno preskrbo. V državno last je z zaplembami do konca leta 1946 prešlo okoli 70 % kapitala, vloženega v industrijo. Oblast je zaplembe uporabljala tudi kasneje kot dopolnilno kazen za tiste, ki jih je obsojala zaradi kršitev določil obvezne oddaje kmetijskih pridelkov in drugih kršitev zakonodaje. Jeseni 1946 je jugoslovansko partijsko vodstvo presodilo, da je nastopil čas za nacionalizacijo, zato je z zakonom (december 1946) podržavilo vsa pomembnejša podjetja v državi. Naslednji velik korak v procesu podržavljenja je bila t.i. druga nacionalizacija (april 1948), s katero so bila podržavljena še preostala zasebna gospodarska podjetja, tako da je državni gospodarski sektor postal prevladujoč; združeval je 93 % vseh gospodarskih podjetij ter 99,3 % vseh zaposlenih delavcev. Zadnja - t.i. tretja nacionalizacija - je bila izvedena deset let kasneje (december 1958). Takrat so bila nacionalizirana stanovanja nad določenim lastniškim maksimumom in gradbena zemljišča v določenih urbanih okoliših.

Po prevzemu oblasti je obnova postala ena prvih gospodarsko-političnih nalog. Po sovjetskem zgledu je dobila prednost obnova gospodarskih objektov, zlasti prometnih pa tudi industrijskih. Vzpostavljena sta bila učinkovita finančna služba in sistem preskrbe. Oblikovan je bil nov odnos do dela (tekmovanja, udarništvo) s poudarkom na gospodarskem interesu skupnosti oz. države. Glede obnove stanovanjskih in gospodarskih poslopij na podeželju, javnih, prosvetnih, kulturnih, zdravstvenih in drugih objektov je veljalo načelo postopnega odstranjevanja posledic vojne. To je pomenilo, da se je v letu 1945 začela zasilna obnova, načrtna in dokončna pa bila izpeljana šele v naslednjih letih (obnova podeželja je trajala do leta 1953).

Eden ključnih načinov prevzemanja oblasti je bilo pollaščenje "komandnih" položajev v gospodarstvu, ki bi ustvarili pogoje za njegovo socialistično preobrazbo. Vzpostavljanje novega gospodarskega sistema je zahtevalo novo hierarhično in centralistično urejeno gospodarsko upravo, zlasti pa okrepitev državnega gospodarskega sektorja z likvidacijo zasebnega podjetništva, zamenjavo individualne pobude s kolektivno in državnim načrtovanjem. To je KPJ prevzela iz sovjetske teorije in prakse, a je dodala še svojo: "konfederativno izgradnjo", ki je v bistvu pomenila favoriziranje hitrejšega razvoja gospodarsko nerazvitih republik ter zmanjševanje razlik med razvitimi in nerazvitimi deli države.

Učinki revolucionarnih gospodarsko-političnih ukrepov so bili v prvi vrsti negativni: večji del podržavljenih podjetij je nova oblast ukinila ali preoblikovala (njihova osnovna sredstva je razdelila med posamezna podjetja ali jih v celoti priključila novim državnim podjetjem), zamenjala administracijo in strokovno vodstvo ter spremenila proizvodne programe; podržavljanje je pomenilo konec zasebne pobude in začetek državnega podjetništva in ni temeljilo na prizadevanjih po čim večji rentabilnosti, temveč na udejanjanju gospodarskih državnih načrtov s poudarkom na potrebah države. To se je negativno odrazilo tudi v slabo organizirani in neučinkoviti preskrbi prebivalstva.

Politični namen je imel tudi zakon o agrarni reformi in kolonizaciji (sprejet 23. avgusta 1945). Domala enak zakon z upoštevanjem nekaterih posebnosti je za Slovenijo sprejelo Predsedstvo SNOS 17.

decembra 1945. Namen zakona je bil predvsem političen: vezati kmete - teh je bila v državi večina - na novo oblast. Agrarno reformo je tako mogoče razumeti kot sredstvo za prevzemanje oziroma utrjevanje oblasti. Agrarna reforma je bila kljub temu, da jo je izvedla oblast pod vodstvom KP, ukrep, značilen za meščansko-demokratske revolucije, saj je bila v resnici naperjena proti ostankom fevdalizma.

Agrarna reforma, izhajajoča iz načela, da mora zemlja pripadati tistemu, ki jo obdeluje, je bila v prvi vrsti naperjena proti posestvom, ki so jih lastniki obdelovali z najemnimi kmetijskimi delavci ali jih dajali v najem. To so bila veleposestva z več kot 45 lia skupne površine, zemljiška posest bank, podjetij ipd., zemlja v cerkveni lasti in posestva tistih, katerih lastniki niso bili pravi kmetje oz. jim kmetovanje ni pomenilo poglavitnega vira zaslužka. Tem so vzeli presežek zemlje nad 3-5 ha, medtem ko so kmetom s 35 ha zemlje odvzeli presežek nad tem zemljiškim maksimumom. Razlaščena zemlja - večji del so jo razlastili brez odškodnine - in zemlja, zaplenjena na narodnostni osnovi (Nemci) ali zaradi sodelovanja z okupatorskimi oblastmi, je predstavljala zemljiški sklad agrarne reforme, ki se je po socialnih in političnih merilih razdeljeval med kmetovalce s premalo zemlje ali brez nje. Večji del zemljiškega sklada (266.500 ha) je predstavljal gozd (61 %). Ta se ni delil, ostal je v državni lasti, kar pomeni, da je bila z agrarno reformo v resnici izvedena nacionalizacija zemlje, kajti med agrarne interesente in koloniste je bilo v Sloveniji razdeljeno le 13 % razlaščene in zaplenjene zemlje. Zemlja se je delila po socialnih in političnih merilih. Vsak agrarni interesent (v Sloveniji jih je bilo 20.000), je dobil povprečno 0,9 ha; na vsakega kolonista (2.800) pa je prišlo 5 ha zemlje. V Vojvodino (Banat) se je iz Slovenije izselilo 600 slovenskih družin. Zemljo so dobile tudi kmečke delovne zadruge (36), večinoma vinogradniške, kar je bila osnova za kasneje izvajano kolektivizacijo v kmetijstvu. Agrarna reforma v Sloveniji je poleg političnega in socialnega namena imela tudi narodnoosvobodilni namen, kajti zemljiški lastniki, zlasti veleposestniki, v velikem številu niso bili Slovenci, njihove posestne pravice pa so izvirale iz fevdalnih odnosov.

Za upravljanje gospodarstva sta veljali dve načeli: "zraščanje" partijskih, državnih in gospodarskih organov oziroma "tesna povezanost značaja oblasti in gospodarstva"; člani političnega in

državnega vodstva so bili hkrati tudi najvišje gospodarsko vodstvo, nižja politična vodstva in organi državne uprave pa so postali istočasno tudi vodstva in organi načrtnega gospodarstva; na ta način so vodilni partijski organi (posebno politbiroj CK KPJ) odločali tudi v gospodarstvu, gospodarski problemi so tako postali tudi politični problemi. Drugo načelo je bilo, da se s "starimi kadri" socializma ne da graditi, zato so gospodarske organe sestavili iz članov oziroma simpatizerjev Partije.

Konec leta 1946 se je začelo zadnje obdobje v procesu preoblikovanja gospodarskega življenja - vzpostavljanje planskega gospodarstva ter sprejemanje petletnega gospodarskega načrta. Gospodarstvo je bilo administrativno vodeno; na čelu je bila zvezna planska komisija s 3.000 strokovnjaki, ki so do podrobnosti načrtovali proizvodnjo, obtok, porabo in razdeljevanje okoli 16.000 skupin proizvodov za vso državo ter uravnavali še vse podrobnosti posameznih gospodarskih odnosov. V tej gospodarski zgradbi so bili republiški, okrajni in mestni organi le izvršni organi zvezne vlade z zelo omejenimi pristojnostmi in možnostmi vplivanja na gospodarski razvoj svojega upravnega področja. Povsem brez vsakega vpliva pa so bila podjetja, saj so jim državni organi predpisovali proizvodne plane, določali cene izdelkov ter plače zaposlenim, potrejevali ali celo namesto njih sklepali pogodbe o najemu kreditov, nabavi surovin, goriva ipd. Na čelu podjetja je bil direktor, ki ga je postavil organ ministrstva in temu je bil odgovoren.

Cilji, ki jih je državno vodstvo hotelo doseči s pomočjo centraliziranega planskega sistema, so bili opredeljeni v prvem petletnem gospodarskem načrtu gospodarskega razvoja FLRJ za leta 1947-1951 (petletka). S tem so jugoslovanski komunisti udejanjali idejo, kako z elektrifikacijo in industrializacijo odpraviti gospodarsko zaostalost ter okrepiti obrambno moč države. To ni bilo ugodno za gospodarsko razvitejše republike, kajti predvidena je bila upočasnitev njihove gospodarske rasti za daljši čas, ob angažiranju njihovih denarnih in materialnih sredstev za hitrejši razvoj nerazvitih republik. Še zlasti neugoden je bil položaj Slovenije, ki je sodila med razvitejše republike, prevladovalo pa je tudi prepričanje, da je bila v drugi svetovni vojni najmanj prizadeta, zato lahko največ prispeva h gospodarski obnovi in izgradnji. Kljub takim ocenam je načrtovana industrializacija za

Slovenijo predvidela precejšen obseg industrijske izgradnje: do leta 1951 naj bi na njenem ozemlju zgradili več novih elektroenergetskih in industrijskih objektov ter posodobili obstoječe. Težave, ki so se kmalu pojavile pri uresničevanju petletnega načrta, pa so prisilile zvezno vlado, da ga je omejila ter podaljšala čas njegovega izvajanja. Krčenje načrtovanega, začelo se je že leta 1948, je Slovenijo precej prizadelo; odreči se je morala akumulaciji, investicijskim načrtom ter prevzeti še precejšnje breme graditve zveznih industrijskih objektov. Poleg tega je morala do leta 1952 izpolnjevati tudi velik del izvoznih in uvoznih obveznosti države in pristati na zmanjšanje proizvodnje v vrsti gospodarskih panog.

Pospešena industrializacija je imela poleg negativnih tudi več pozitivnih učinkov in posledic za slovensko gospodarstvo, saj je največ pripomogla, da je gospodarska struktura Slovenije do srede petdesetih let že dobila novo podobo in težišče delovanja. Industrija je postala vodilna gospodarska panoga, gradbeništvo in gozdarstvo pa sta se temu položaju hitro približevala. Narodni dohodek se je povečal, spreminjati se je začela struktura izvoza, močno se je povečalo število zaposlenega prebivalstva in izboljšala se je njegova izobrazbena struktura. Po večini gospodarskih pokazateljev je bila zato Slovenija sredi petdesetih let še vedno najbolj razvita jugoslovanska republika. Tedaj pa so se pokazale posledice izgradnje nekaterih industrijskih objektov, saj niso bili upoštevani vsi dejavniki in pogoji, potrebni za razvoj industrijskih obratov. Predelovalna industrija, značilna za predvojno slovensko gospodarstvo, je obdržala do srede petdesetih let nizko tehnično opremljenost, neustrezno strukturo delovne sile, slabo delovno storilnost. Življenjska raven se v primerjavi s predvojno ni dvigala, marveč je celo padla. Primanjkovalo je blaga za široko potrošnjo, zlasti tehničnega, ki ga je bilo moč kupiti po visokih cenah.

Industrializacija je imela za posledico hitro in večkrat s političnim ciljem vodeno spremembo socialne strukture. Zaradi deagrariacije se je hitro manjšalo število kmečkega prebivalstva; od zadnjega predvojnega popisa prebivalstva leta 1931 do prvega povojnega leta 1948 je delež kmečkega prebivalstva padel za 10 % (na 49 %), kar je bila v glavnem posledica zaposlovanja v neagrarnih panogah, predvsem v industriji. Kmečko prebivalstvo se je zaradi ekonomskih razlogov, delno pa tudi pod političnimi pritiski, množično zaposlovalo

v industriji kot nekvalificirana delovna sila. Za Slovenijo je v povojnem času značilna obsežna deagrarizacija, ki pa je ni spremljala enako obsežna urbanizacija, odhajanje iz vasi v mesta. Spreminjanje dejavnosti z zaposlovanjem kmečkega prebivalstva v neagrarnih panogah je bilo v obdobju 1948-53 dvakrat večje kot preseljevanje in naseljevanje ljudi iz vasi v mestih. V Sloveniji je nastajal polproletariat, ki je živel v mešanih gospodarstvih in odhajal dnevno iz vasi v mesto na delo.

Poseben gospodarski in politični problem je bila preskrba prebivalstva, kar je bilo v ozki povezavi z načinom pridobivanja živil in življenjskih potrebščin in z odkupi kmetijskih pridelkov. Problem preskrbe je bil pereč še toliko bolj, ker se je jugoslovanska oblast pod vplivom Sovjetske zveze poleti 1947 odpovedala pomoči iz Marshallovega načrta. Preskrba je temeljila na zagotavljanju osnovnih potreb s prehrabnenimi izdelki oziroma kmetijskimi pridelki. Merila potreb in razdeljevanja so bila centralistično določena; tako je bil organiziran in voden tudi celoten preskrbovalni sistem. Osnova za tako organizirano zagotavljanje preskrbe s hrano so bile živilske nakaznice in točke (boni) za nakup industrijskih izdelkov. Količina živil, ki jih je dobil posameznik, je bila odvisna od zaposlitve oziroma težavnosti dela in od možnosti "samooskrbe". V tako organizirani preskrbi je bilo precej izjem s prednostmi in privilegiji pri dobavi (oficirski, funkcionarski magazini ipd.). Težave pri zagotavljanju zadostnih količin hrane zaradi povečanega števila potrošnikov so narekovale politični pritisk na kmete in tudi na vse oskrbovance zagotovljene preskrbe. Posebno težavo je predstavljala preskrba z industrijskimi izdelki (tekstil in oblačila, obutev, gospodinjske potrebščine, kmetijsko orodje itd.), ki jih domača industrija ni izdelovala dovolj. V začetku petdesetih let se je povečalo število izdelkov, ki so bili v prosti prodaji po višjih cenah. Cene so bile podrejene potrebam po blagu oziroma kritju osnovnih potreb in so bile za vrsto izdelkov določene.

Preskrba je temeljila na trgovski mreži, ki je imela nalogo nabave in razdeljevanja. Kontrola potrošnikov je bila stroga; vsak je moral biti vpisan v register potrošnikov. Racionirano prehrabeno blago je potrošnik lahko kupoval na nakaznice le v za to določenih trgovskih prodajalnah. Do leta 1948 so bile te zasebne, čeprav jih je oblast

želela omejevati z uvajanjem zadružnih prodajaln. V Sloveniji je bila močno razpredena mreža nabavno prodajnih zadrug (naproze). Leta 1946 se je v 384 zadružnih prodajalnah oskrbovala skoraj tretjina prebivalcev Slovenije.

Zadruga in zadružna lastnina so bile vmesni člen med državo in zasebnim gospodarskim sektorjem. V novem gospodarsko-političnem sistemu je zadružništvo dobilo posebno mesto kot oblika gospodarjenja in lastninskih odnosov. V letu 1946 je bilo v Sloveniji 881 zadrug, največ kmetijsko proizvodnih. Do leta 1949, ko se je začela pospešena kolektivizacija, so bile značilne splošne kmetijske zadruga (SKZ), ki so združevale vso gospodarsko in tudi drugo dejavnost na vasi in so bile domala v vsaki vasi; leta 1949, ko so bile na vrhuncu, jih je bilo 1.160. Čas kolektivizacije so SKZ, čeprav gospodarsko šibke, preživele; po letu 1954 je kmetijsko zadružništvo doživelo novo preobrazbo. Splošne kmetijske zadruga so se začele vse bolj organizirati kot gospodarska podjetja.

Kultura pod sovjetskim vplivom

Federalistična ureditev oziroma priznanje večnacionalne sestave Jugoslavije je še posebej veliko prinesla slovenskim kulturnim ustanovam. Tiste nacionalnega pomena so bile preimenovane v slovenske, kar pred vojno ni bilo možno (Narodno gledališče leta 1945 v Slovensko narodno gledališče, Akademija znanosti in umetnosti pa po prvem preimenovanju leta 1944 dokončno postane Slovenska akademija znanosti in umetnosti leta 1948). Krog nacionalnih kulturnih ustanov, ki so prejemale redna proračunska sredstva, se je že v nekaj letih močno razširil z novimi visokimi šolami (npr. Gospodarsko fakulteto, dvema umetniškima akademijama, Višjo pedagoško šolo itd.), gledališči (za mariborsko prevzame celotno oskrbo država že leta 1945), muzeji, Moderno galerijo, Radiom Ljubljana. Rednejši dotok sredstev je omogočal bolj nemoteno poslovanje ustanov, ki pa so še naprej delovale v težkih razmerah, saj so bile investicijske postavke nizke. Edina večja pridobitev za likovno umetnost je bila dograditev Moderne galerije, medtem ko so bile v

znanosti investicije usmerjene predvsem v inštitute tehniških znanosti, ki naj bi po mnenju slovenske vlade najbolj koristili pri industrializaciji države.

Ustanavljanje novih srednjih in visokih šol je nudilo večjo možnost nadaljnega šolanja širšemu krogu Slovencev. To velja predvsem za strokovno šolstvo (v šolskem letu 1938/39 je bilo v Sloveniji 7, 1946/47 že 12 in 1950/51 že 26 srednjih strokovnih šol), medtem ko je število splošno izobraževalnih šol (gimnazij) le malenkostno naraslo. Število višjih in visokih šol se je že v nekaj letih podvojilo, kar velja tudi za število študentov. Največja problema v šolstvu sta bila pomanjkanje učiteljskega kadra, ki so ga precej prizadela vojna leta, in prostorske težave. Povečan pritisk mladine na šole je v večjih središčih že v nekaj letih pripeljal tudi do uvedbe tretje izmene v šolah, potrebnih investicij v širitev šolskih prostorov pa petletni načrt ni predvideval.

Oblast je posegala tudi v kulturo in umetnost. Da bi lahko nadzirala kulturno sfero, je KPJ po osvoboditvi okrepila agitacijsko-propagandni aparat (t.i. agitprop). Ta se je v nekaj letih močno povečal in postal vzporedna struktura oblastnim organom. Agitprop sicer ni imel posebnih zakonskih pristojnosti, dejansko pa je kmalu postal vrhovni razsodnik za vsa idejna in kulturna vprašanja in cenzor "neustreznih" kulturniških dejavnosti.

Prve poteze nove oblasti na področju kulture v letu 1945 so težile k zagotavljanju monopolnega položaja tistim dejavnikom, ki so jih vodili člani KPS. Tovrstne poteze so opravičevali z zagovarjanjem enotnosti OF in na ta način pristajali na izdajanje le ene osrednje literarne revije, na ustanovitev le po enega stanovskega društva za vsako umetniško in znanstveno panogo, na registracijo le ene zveze amaterskih kulturnih društev ipd. Poskuse obnavljanja starih ali ustanavljanja novih združb, ki jih ne bi mogli kontrolirati in ki bi bili konkurenca politično podpiranim favoritom, pa so prepovedali.

S tistimi kulturnimi ustvarjalci, ki so leta 1945 emigrirali, se nova oblast ni posebej ukvarjala. Štela jih je za "narodne izdajalce", to pa je bil zadosten razlog za zamolčevanje. Hkrati pa je železna zavesa preprečevala tudi dotok kulturnih informacij z zahoda, tako da o zahodni kulturi in Slovencih v tem prostoru Slovenci v Sloveniji niso

bili najboljše obveščeni. Doma pa je KPS najprej, že leta 1945, zaostрила stališče proti katoliški inteligenci.

Kulturni delavci v OF so se sicer avgusta 1945 še opredeljevali proti načelom socialističnega realizma in podrejanju kulture političnim potrebam, toda edino veljavna kulturnopolitična usmeritev je postala tista, ki so jo zagovarjali vodilni jugoslovanski partijski kulturni ideologi. Čeprav je dobila z novo ustavo federalna enota posebej velike pristojnosti prav v kulturi, je imel center vsaj v prvem obdobju veliko moč. Kulturnopolitične smernice so bile enake v vsej državi in so nekatere Sloveniji kot kulturno najrazvitejšemu delu Jugoslavije močno škodovala (npr. uvedba sedemletnega obveznega šolanja, saj je imela Slovenija že uveljavljenega osemletnega). Na jugoslovanski ravni so bila sprejeta načela, ki so okrepila vpliv sovjetske kulture tudi v Sloveniji. V kulturni politiki so se zasidrle tendence estetske teorije socialističnega realizma, ki so jih zagovarjali tudi vodilni slovenski partijski kulturni ideologi. Socrealistične ideje so se v kulturnopolitičnih načelih utrdile ob koncu leta 1946, ko se je v Jugoslaviji zvrstilo več kongresov; za razvoj umetnosti je bil vsekakor najpomembnejši I. kongres Zveze književnikov Jugoslavije novembra 1946 v Beogradu.

V skladu s programskimi smernicami in zaradi razvejanosti agitpropovskega aparata je bilo do leta 1950 v Sloveniji predstavljenih zelo malo del, ki bi ostro nasprotovala zahtevani usmeritvi. Tisti, ki so se prekršili proti zapovedim, so bili deležni hudih političnih kritik, napadov v medijih in tudi odvzema osebne svobode.

Slovenske revije so objavile precej direktivnih člankov, pisanih v duhu pristnega socialističnega realizma, ki naj bi "izboljševalno" vplivali na slovensko kulturo. Le manjši del pa so jih napisali slovenski pisci, saj je šlo po večini za prevode ruskih teoretikov socialističnega realizma. Sovjetska kultura je močno vplivala na kulturniško sceno v Sloveniji. V umetnosti je bila morda še najbolj izrazita v kinematografih, kjer so večinoma vrteli ruske filme. Okoli dve tretjini natisnjenih del tujih avtorjev so bili prevodi iz ruščine, poleg tega pa so v Sloveniji pogosto gostovali ruski umetniki in znanstveniki. Ustanovljeno je bilo posebno Društvo za kulturno sodelovanje Slovenije s Sovjetsko zvezo, ki so ga vodili ljudje s političnega vrha. V šolah je bila na vseh stopnjah kot obvezen tuj jezik uvedena ruščina;

tudi večji del učbenikov, ki so bili prevodi tujih del, je bil preveden iz ruskega jezika.

Informbirojevski spor

Spor jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva s sovjetsko komunistično partijo in drugimi komunističnimi strankami, združenimi v Informbiro leta 1948, je mejnik v jugoslovanskem političnem razvoju. Za prva leta po sporu je značilna še ostrejša ekonomska in politična prisila proti kmetom, slabšanje življenjskega standarda zaposlenih v neagrarnih panogah in še večja etatizacija in centralizacija. Slabe politične posledice stalinističnih metod vladanja pa so partijsko in državno vodstvo pripeljale do spoznanja, da mora začeti iskati lastno pot v socializem.

Vzrok za spor jugoslovanskega partijskega in državnega vodstva z Informbirojem ni bila v prvi vrsti želja po samosvoji jugoslovanski poti v socializem. Šlo je veliko bolj za boj dveh hegemonov, državno-partijskih voditeljev, Tita in Stalina, oziroma za strah Stalina, da bi Tito lahko ogrozil njegov primat. Noben drug vzhodnoevropski komunistični voditelj namreč ni imel tako močnega notranjepolitičnega in zunanjepolitičnega položaja kot Tito. Nobeden ni bil uvrščen med zmagovalce druge svetovne vojne in nobeden ni poveljeval večstotisočglavi vojski.

Klice spora med Stalinom in Titom segajo že v čas druge svetovne vojne. Ob koncu vojne in po njej so se jugoslovanski interesi križali s sovjetskimi v vprašanjih jugoslovanskih severnih in zahodnih meja (tj. slovenske meje z Avstrijo in Italijo), odnosa do Albanije, načrtov konfederacije z Bolgarijo, ideje o podonavski federaciji, "izvozu" jugoslovanske revolucije. V letih 1946/47 pa je prišlo do sporov na gospodarskem področju pri pripravi pogodb o ekonomski menjavi, ustanavljanju mešanih družb, zamisli o ustanovitvi sovjetsko-jugoslovanske gospodarske banke, prosti plovbi po Donavi itd.

Informbiro je bil ustanovljen septembra 1947 in KPJ je v njem imela pomembno vlogo. Beograd je z odločitvijo, da postane sedež Informbiroja in uredništva njegovega glasila "Za trden mir in ljudsko demokracijo", začasno postal center komunističnega gibanja. Navzven

je tedaj kazalo, da sta si Sovjetska zveza in Jugoslavija blizu kot še nikoli. Sovjetska zveza je imela v Jugoslaviji poleg vojaških in civilnih strokovnjakov tudi politično izpostavo, ki naj bi nadzirala jugoslovansko notranjo in še posebej zunanjo politiko; ta namreč ni bila povsem skladna s sovjetskim razumevanjem enotne zunanje politike. Sovjetska zveza je hotela Jugoslavijo z ekonomskimi pritiski potisniti na isto raven kot druge satelite že ob koncu leta 1947, ko je sklenila, da odloži sprejem trgovinskih sporazumov za leto 1948. Jugoslovansko nasprotovanje sovjetskim zahtevam na zunanjepolitičnem področju je v začetku marca 1948 povzročilo radikalen preobrat v odnosih med partijama in državama. Sovjetsko vodstvo je razloge za spor z vodstvom KPJ predstavilo kot ideološke in ne kot politično pragmatične, utemeljene v skrbi SZ za ohranitev enotnosti v vzhodnem bloku in v dejstvu, da je bil Tito premočan za Stalinovo liderstvo.

Posledice spora z Informbirojem so bile dvojne: spremenila se je notranjepolitična in zunanjepolitična usmeritev Jugoslavije, začel se je obračun s političnimi nasprotniki in val represije proti tistim, ki so ostali zvesti Stalinu, ker niso mogli ali hoteli razumeti politične spremembe med državami s komunističnim vodstvom. V paranoičnem strahu so jugoslovanske oblasti preganjale ne le simpatizerje Informbiroja, temveč tudi vse tiste, ne glede na njihov položaj, na katere je padel zgolj nedokazan sum proinformbirojevske usmeritve. Po sedaj znanih podatkih so v taborišči na jadranska otoka Goli otok in Sv. Grgur poslali 16.312 ljudi (med temi je bilo 12 udeležencev oktobrske revolucije, 36 španskih borcev, 268 predvojnih članov Partije, 1.673 nosilcev "Partizanske spomenice 1941", 2.300 oficirjev, podoficirjev in vojaških uslužbencev Jugoslovanske armade, 1.618 pripadnikov organov za notranje zadeve, 23 zveznih in republiških ministrov in 99 pomočnikov ministrov ter 36 zveznih poslancev).

Izrekanja za resolucijo Informbiroja je bilo v Sloveniji razmeroma malo, saj je bila v preteklosti navezana na zahodni svet in ni bila kot južni jugoslovanski narodi tradicionalno vezana na Rusijo. Informbirojevec je postal sinonim za notranjega sovražnika in ne zgolj oznaka za podpornika resolucije Informbiroja, tako da večina ljudi, ki jim je bila odvzeta svoboda v Sloveniji, ni imela z odnosi med Jugoslavijo in SZ malo ali celo nič skupnega. Informbirojevstva v

Sloveniji tudi ne moremo šteti za organizirano politično opozicijo. Največ aretacij zaradi suma informbirojevstva je bilo ob koncu leta 1948 in v začetku 1949, poenjale pa so šele po Stalinovi smrti leta 1953. V Sloveniji je bilo v tem času, po dosedaj znanih podatkih, informbirojevstva osumljenih 2.275 ljudi. Aretiranih je bilo 731 oseb, od tega jih je bilo med preiskovalnim postopkom izpuščenih 240. Sodišče je izreklo 157 kazni, 334 oseb pa je bilo upravno kaznovanih.

Informbirojski spor je vplival, čeprav ne odločilno, tudi na vprašanje slovenskih meja in s tem tudi na slovenske manjšine v sosednjih državah. Jugoslavija je zaradi spora na povojnih mednarodnih pogajanjih izgubila sovjetsko podporo v prizadevanjih po določanju etničnih meja.

Bolj odločilno je informbirojevska kriza vplivala na notranje življenje slovenskih skupnosti v sosednjih državah. Med Slovence v Avstriji in Italiji je informbirojevski spor prinesel še dodatno politično diferenciacijo. Na levici je namreč prišlo do razkola med tistimi, ki so podpirali sovjetsko partijo, in tistimi, ki so zagovarjali jugoslovanska stališča. Slovenska levica v zamejstvu je izgubila zaslonbo komunistične stranke večinskega naroda, saj sta bili italijanska in avstrijska KP na strani Informbiroja.

Zelo hude posledice informbirojevskega spora so čutili zlasti porabski Slovenci na Madžarskem. Začetek podeljevanja manjšinskih pravic je bil z letom 1948 radikalno prekinjen. Slovenci so bili zaradi svojega nacionalnega izvora proglašeni za načelno sumljive "projugoslovanske elemente", kar je za mnoge pomenilo izgnanstvo v madžarsko puščo ali politično preganjanje.

Zaradi težav v gospodarstvu, ki jih je povzročil spor z Informbirojem, je Jugoslavija uvedla stroge omejitve in povečala delovne obveznosti. Jugoslovansko partijsko in državno vodstvo je želelo z doslednim uveljavljanjem metod, značilnih za sovjetsko-stalinistično oblast, v notranjem družbenem razvoju onemogočiti informbirojevske kritike. To je povečalo represijo in centralistično upravljanje države. Ravno v tem času so npr. potekali v Sloveniji pravi stalinistični sodni procesi. V t.i. dachauskih procesih je bilo od 37 obtoženih 11 obsojenih na smrt in usmrčenih.

Do leta 1950 je politični in gospodarski razvoj v Jugoslaviji imel značilnosti stalinizma, tako da je to obdobje mogoče označiti kot

“jugostalinizem”. To velja zlasti za uvajanje kolektivizacije v kmetijstvu in ekonomsko-političnih ukrepov v preskrbi. Industrializacija prve petletke je iskala vire predvsem v kmetijstvu, pa tudi v tujini (do leta 1948 na vzhodu, nato na zahodu). Zaradi pomanjkanja oziroma odpovedi načrtovanih in pričakovanih virov iz tujine je oblast okrepila pritisk na kmetijstvo in zaostрила svoj odnos do kmetov. Želela jih je predstaviti kot razrednega sovražnika in je proti njim uvajala nasilne metode pri kolektivizaciji in pri odkupu. Sistem odkupa za nabavo hrane in surovin je bil sicer v veljavi od konca vojne do leta 1952, vendar se je odnos oblasti do kmetov močno zaostřil prav v času spora z Informbirojem. Močan politični in ekonomski pritisk na kmete je bil pogosto povezan z nasiljem in represivnimi ukrepi, ki so bili še posebej usmerjeni proti bogatejšim kmetom - “kulakom”. Ti so pridelali več presežkov, kar jim je po mnenju oblasti dajalo možnost neupravičenega bogatenja, zato so z odkupi pritiskali predvsem nanje. Ves čas izvajanja odkupa, zlasti pa po stopnjevanju političnih pritiskov na kmete, je med oblastjo in kmeti potekala “tiha vojna” in se krepil odpor posameznikov, ki niso hoteli ali niso zmogli državi dati predpisanega. Rezultat so bili t.i. kulaški sodni procesi, na katerih so tiste, ki so nasprotovali odkupu in kolektivizaciji, obsojali na zaporne kazni in zaplembo imovine.

Veliko daljnosežnejša je bila akcija za kolektivizacijo, za katero je dal direktivo CK KPJ konec januarja 1949. Ker kljub zaostřenim pogojem odkupa preskrba s kmetijskimi pridelki ni bila zadovoljiva, je CK KPJ v začetku leta 1949 sklenil uvesti kolektivizacijo v kmetijsko proizvodnjo. Večja vloga oblasti v kmetijski proizvodnji naj bi vplivala na povečanje pridelka, zato so spodbujali ustanavljanje kmečkih delovnih zadrug (KDZ). Vzrok uvedbe “kolhozov” pa je bil tudi politično-ideološki; jugoslovanski oblastni vrh je hotel s kolhozniško organizirano proizvodnjo zavriniti očitke Informbiroja, da jugoslovanski komunisti vodijo takšno politiko, ki komuniste oddaljuje od razrednega boja.

Junija 1949 je bilo na osnovi partijskega napotka za kolektivno obdelovanje zemlje uzakonjeno kmečko delovno združništvo. Število kmečkih delovnih zadrug je od začetka leta 1949 hitro raslo, saj je postala kolektivizacija osrednja politična akcija na podeželju. Toda vsi kmetje niso hoteli vstopiti v zadrugo pod predpisanimi pogoji.

Največ kmetov je stopilo v takratne zadruga pod pritiskom - političnim, gospodarskim, moralnim. Kljub odporom je bilo v Sloveniji ob koncu leta 1949 353 KDZ. Dve leti kasneje, ko je kolektivizacija v Sloveniji dosegla po številu zadrug vrhunec, je bilo v 381 KDZ vključenih 8.600 kmečkih gospodarstev z 32.600 družinskimi člani oziroma 5 % vsega kmečkega prebivalstva. Ti so obdelovali 70.000 ha zemlje oziroma 4 % vseh kmetijskih površin v Sloveniji. Največ KDZ je bilo na Štajerskem, zlasti na območjih Dravskega in Ptujkega polja ter Slovenskih goric (okolica Ptuja, Ljutomera). V Sloveniji je prevladoval tip KDZ, pri katerem je dal lastnik zemljo v zakup po zakupnini, ki je bila odvisna od površine vložene zemlje. Član zadruga je moral vložiti tudi ves kmetijski inventar, živino in gospodarska poslopja. To so kmetje razumeli kot razlaščenje. Zadružniška družina je za svoje lastno gospodarstvo obdržala ohišnico (največ do 1 ha) in določeno število živali. Zadružnik je moral skupinsko obdelovati zemljo po brigadnem sistemu, za kar je dobil plačilo po vložnem delu.

Vstop v KDZ je bil sicer formalno prostovoljen, v praksi pa združen z ekonomsko in politično prisilo. V kolektivizacijo je bilo vloženi ogromno sredstev, ekonomski učinek pa je bil nič; rezultat so bili popolnoma deformirani medčloveški in politični odnosi na vasi. Množični izstopi iz KDZ so se začeli jeseni 1951, od srede leta 1952 pa je doživljalo kolhozno zadružništvo strm padec, tako da je bilo leta 1954 v Sloveniji le še 43 KDZ.

Obdobje poudarjenih stalinističnih metod ni trajalo dolgo, saj je vodstvo KPJ uvidelo, da se proti Stalinu ni mogoče boriti s stalinizmom. Manifestativno je to nakazalo uvajanje t.i. samoupravnega socializma z izvolitvijo prvih delavskih svetov. Volitve prvih delavskih svetov v Sloveniji so bile v 47 podjetjih januarja 1950.

Iskanje drugačne poti v socializmu

Po spopadu z Informbirojem je v začetku petdesetih let jugoslovansko vodstvo spoznalo, da sovjetski model socializma prinaša slabe rezultate, zato so začeli razmišljati o idejah, ki so po demokratičnosti odstopale od tedanjih stalinističnih obrazcev, ki so jih uporabljale vzhodnoevropske države. Nove ideje so se izražale v

raznih partijskih dokumentih, pa tudi v državnih zakonih. Prva večja novost je bil zakon o upravljanju državnih gospodarskih podjetij in združenj po delovnih kolektivih iz junija 1950, s katerim se je v Jugoslaviji in Sloveniji začelo uvajanje socialističnega samoupravnega sistema. Novi sistem naj bi državno obliko lastnine spremenil v družbeno ter sprožil ločevanje partije in države. Sistem samoupravljanja se je iz gospodarstva razširil tudi na druga družbena področja.

Spremembe je hkrati spremljala tudi decentralizacija države. Z ustavnim zakonom iz začetka leta 1953 so bile politične in upravne spremembe zaključene. V definicijo državne ureditve je bil prvič uveden pojem socializem.

Ustavni zakon je bil posledica sprememb na političnem področju in širjenja samoupravljanja z ekonomskega na druga družbena področja. Skupščinski sistem je doživel pomembne spremembe; uveden je bil dvodomni sistem - zvezni zbor, zbor proizvajalcev. V zvezni zbor je bil vključen zbor narodov, sestavljalo ga je po 10 predstavnikov republiških skupščin (Vojvodina 6, Kosovo in Metohija 4); sestajal se je "po potrebi". Republika je s tem v odnosu do zvezne države izgubila na pomenu. Poslance zveznega zbora so volili na osnovi splošne volilne pravice (en poslanec na 60.000 prebivalcev), v zbor proizvajalcev pa so bili izvoljeni zastopniki iz proizvodnje, transporta in trgovine, glede na delež posamezne panoge v družbenem proizvodni. Tvorci ustavnega zakona so bili prepričani, da bosta samoupravljanje in decentralizacija omogočila hkratno uresničevanje nacionalnih pravic, kar se je izkazalo za zgrešeno, kajti v drugi polovici, zlasti pa konec petdesetih let so se že začele kazati posledice napačne mednacionalne politike v Jugoslaviji.

Čeprav samoupravljanje in decentralizacija nista izpolnila pričakovanj o uresničevanju nacionalnih pravic in o demokratizaciji, sta nakazala pomembno razliko med nastajajočim samoupravnim socialističnim modelom in dotedanjim modelom administrativnega socializma, posnetim po sovjetskem vzoru. Ta razlika se je v naslednjih letih še povečevala in Jugoslaviji in Sloveniji omogočila, kljub temu, da sta v osnovi pripadali istemu tipu družbe kot ostale države ljudske demokracije, bistveno bolj odprt in tudi demokratičnejši razvoj.

Zakonske spremembe v začetku petdesetih let niso zajele vseh političnih procesov in niso zadovoljile niti vodstva KPJ niti državljanov. Pojavljale so se zahteve po še bolj strogi partijski državi na eni in po razpustitvi partije ali pa vsaj po ustanovitvi konkurenčne socialistične stranke na drugi strani.

Zunanji izraz reformnih procesov je bil 6. kongres KPJ novembra 1952 v Zagrebu. Na njem se je KP preimenovala v Zvezo komunistov (ZK), se deklarativno izrekla za ločevanje državne in partijske oblasti in za spremembo metod političnega dela; ZK naj bi bila zgolj idejna in ne več neposredna voditeljica. Toda kmalu je prišlo do zaustavitve reformnih procesov. Sredi leta 1953 je na to vplivalo pričakovanje normalizacije odnosov s Sovjetsko zvezo po Stalinovi smrti, januarja 1954 pa je ZKJ obračunala z Milovanom Đilasom kot najbolj izpostavljenim nosilcem reformnih procesov. To pa ni pripeljalo do obračuna z vsemi spremembami, saj je ZKJ nekatere rezultate reform obdržala in jih nadalje razvijala. Posledica resolucije o krepitvi pravosodja in zakonitosti, ki jo je CK KPJ sprejel junija 1951, je bil nov zakonik o kazenskem postopku, sprejet jeseni 1953, ki je stalinistično kazensko pravo omilil.

Izboljšavo na idejnem in kulturnem področju je prinesla ukinitvev agitpropa kot glavnega ideološkega kontrolorja družbene sfere leta 1952. Predvsem v novih revijah so bile objavljene polemike in tudi kritike posameznih potez oblasti, kar je bilo do leta 1950 skorajda nemogoče.

Spremembe na političnem področju so v Sloveniji nakazovale možnost, da se obnovi tradicija ljudskofrontne demokracije, kar pa se ni uresničilo. Kljub temu je začela uradna politika po letu 1952 potihem dovoljevati pluralizem v kulturi in publicistiki. Kljub prekinitvi odnosov Jugoslavije z Vatikanom je oblast vsaj v nekaterih vprašanih opuščala trdo stališče do katoliške cerkve. V prvi polovici petdesetih let je oblast iz zaporov izpustila večino političnih zapornikov in opustila politične sodne procese kot običajno sredstvo boja proti nasprotnikom, čeprav jih je v kasnejših letih še uporabljala v posameznih primerih. Konec je bilo tudi prisilne kolektivizacije in obveznega odkupa.

Tihi pluralizem je bil sicer še naprej pogojen s preprečevanjem političnega združevanja in delovanja ter s sprotno določano tole-

rančno mejo, do katere so različne dejavnosti lahko segle. Oblast se tudi v kasnejših letih ni odrekla represivnim ukrepom, še zlasti ne takrat, ko je ocenila, da je ogrožena njena monopolna politična vloga. S spremembami iz prve polovice petdesetih let je Jugoslavija nakazala in deloma izvedla prehod v manj ostro obliko socializma, ujetega v enostrankarski sistem. Ta je v Sloveniji v naslednjem desetletju ob relativni politični liberalizaciji omogočal, da je opredelila svoje nacionalne zahteve v odnosu do centra, gospodarsko pa se je vsaj desetletje približevala razvitejšima sosedama, Avstriji in Italiji. V gospodarskem razvoju in rasti družbenega in tudi osebnega standarda se je Slovenija oddaljevala od vzhodnoevropskih držav.

Velik korak k politično stabilnejšim razmeram v Sloveniji je prineslo popuščanje pritiskov na meje oziroma rešitev mejnih vprašanj. Sredi petdesetih let sta bili namreč določeni oziroma potrjeni slovenska (jugoslovanska) zahodna in severna meja. Po sporih zaradi zahodne meje na pariški mirovni konferenci (april - junij 1946), le delni rešitvi vprašanja ob podpisu mirovne pogodbe z Italijo februarja 1947 (ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja - STO - in delitev na cono A in B STO), po hudi zaostritvi jugoslovansko-italijanskih odnosov poleti in jeseni 1953 (ker sta vladi ZDA in Velike Britanije objavili, da bosta upravo nad cono A STO prepustili Italiji) je oktobra 1954 prišlo do podpisa londonskega sporazuma, s katerim sta Jugoslavija in Italija razširili civilno upravo vsaka v svoji coni in potrdili obstoječo ozemeljsko razdelitev (ta je bila dokončno urejena z osimskimi sporazumi novembra 1975). Severna meja je bila potrjena maja 1955 s podpisom Državne pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije.

Zaradi odpovedi gospodarskega sodelovanja z vzhodnoevropskimi državami je bilo jugoslovansko partijsko in državno vodstvo prisiljeno, da je začelo v letih 1949-51 oblikovati nov gospodarski koncept. Leta 1948 so se namreč pojavile velike težave pri izpolnjevanju prvega petletnega načrta, ki je temeljil na najidealnejših predpostavkah, saj njegovi sestavljenci niso predvideli nobenih težav. Če se politično vodstvo ni hotelo odreči svoji gospodarski usmeritvi, je moralo privoliti v precej okrnjen program ter podaljšati čas njegovega izvajanja najprej za eno leto (v leto 1952), nato še za tri leta. Nov gospodarski sistem je pomenil odmik od sovjetske teorije in prakse,

saj so njegova osrednja načela napovedovala: ukinitve državne lastnine proizvodnih sredstev in državnega upravljanja proizvodnje ter vzpostavitve družbene lastnine in delavske samouprave; opustitev večletnega državnega plana in podrobnega administrativnega planiranja ter vpeljavo globalnih sorazmerij, ki državnim organom še vedno zagotavljajo obvladovanje gospodarskega dogajanja; priznavanje in prosto uveljavljanje nekaterih načel tržnega gospodarstva.

Novi gospodarski sistem je bil v bistvu kompromis med miselnostjo, po kateri mora država ostati usmerjevalec gospodarskega življenja, ter novimi proizvodnimi odnosi, ki so zahtevali večjo vlogo podjetij in upoštevanje zakonitosti blagovne proizvodnje. V Sloveniji so začeli nov sistem uvajati leta 1952. Tega leta je oblast sprostita notranjo trgovino in devizno poslovanje, reorganizirala bančništvo in uvedla letne družbene plane. Leta 1954 so gospodarski sistem preoblikovali in dopolnili z določili o pravnem redu osnovnih sredstev, z uvedbo novega sistema delitve dohodka, investicij itd.

Leta 1955 je moralo državno vodstvo priznati, da niti s političnega niti z ekonomskega stališča ni več mogoče zagovarjati dotedanje usmeritve gospodarstva, s katero so prvo desetletje po koncu druge svetovne vojne razvijali predvsem težko industrijo in elektrogospodarstvo, obenem pa dopuščali le počasno napredovanje drugih gospodarskih panog in počasno rast družbenega standarda. S sprejetimi načeli nove razvojne politike novembra 1955 je težka industrija končno izgubila prednostni položaj. Uveljavljeni sta bili načeli enakovrednejšega vrednotenja vseh gospodarskih panog in njihovega skladnejšega razvoja ter večje skrbi za izboljšanje življenjskega standarda prebivalstva.

Prva polovica petdesetih let je prinesla precejšnje spremembe tudi v oskrbi prebivalstva. Sistem zagotovljene preskrbe je bil ukinitv oktobra 1951, ko so bile nakaznice zamenjane z denarnimi nadomestili. Od srede leta 1952 je bilo določeno, da se za vsako do tedaj racionirano blago uvedejo tržne cene. S tem je bilo racionirane in zagotovljene preskrbe dejansko konec in oskrba prebivalstva je postala odvisna od delovanja trgovskih podjetij in od višine zaslužka vsakega potrošnika.

Do postopnih sprememb je prihajalo tudi v kmetijstvu. Oblast je počasi odpravila administrativne ukrepe, ki jih je v kmetijstvo vpeljala

po koncu vojne (odkupi, obvezna oddaja in kolhozno zadružništvo). Člani zadrug so lahko iz zadruga izstopili in postali samostojni individualni lastniki svoje zemlje. Svobodnejše trgovanje je kmetom, zlasti bogatejšim, omogočalo večji zaslužek, s katerim so lahko kupovali zemljo revnejših kmetov, ki jim majhna posest ni zagotavljala preživljanja. To je pri oblasti zbudilo strah pred krepitevijo zasebnega sektorja v kmetijstvu in razšlojevanjem na vasi, zato je bila izvedena "druga agrarna reforma". Zakon o kmetijskem zemljiškem skladu splošnega ljudskega premoženja in o dodeljevanju zemlje kmetijskim organizacijam iz maja 1953 je v bistvu uveljavil nacionalizacijo vse zemlje nad zemljiškim maksimumom, določenim na 10 ha obdelovalne površine. Ta je postala državna lastnina, ki so jo dodeljevali v uporabo kmetijskim zadrugam in kombinatom. V Sloveniji je bilo s tem zakonom nacionaliziranih 27,6 % zasebnih kmetijskih posestev, vendar je zasebna lastnina v kmetijstvu prevladovala; 96 % kmečkih gospodarstev je bilo v zasebnem sektorju. Individualni kmetje so imeli takrat 262.000 ha orne zemlje (94,7 %).

V kulturi je bilo odmik od sovjetskega kulturnega modela zaznati že leta 1949, do spremembe kulturnopolitične linije pa je prišlo v naslednjih letih. Prenos odločanja na nižje oblastne forume je bil sprva le navidezen, saj je center idejnega odločanja še nekaj let ostal agitprop partije. Po javno objavljenih kritikah socialističnega realizma in slabih posledicah posnemanja sovjetskega kulturnega modela pa je prišlo do dokončnega razhoda v letu 1952. S tretjim kongresom Zveze književnikov Jugoslavije, oktobra 1952 v Ljubljani, je bil v Jugoslaviji simbolično pokopan socialistični realizem, nekaj mesecev kasneje pa je ZKJ ukinila še agitpropovski aparat.

Z ukinitvijo agitpropovskega aparata se ZK ni odrekla težnji po podrejanju kulture in kulturnih ustanov. Njena taktika se je spremenila v tem smislu, da ni več vsiljevala svoje ideologije z ostrimi političnimi ukrepi, temveč je k istemu cilju težila z bolj demokratičnimi sredstvi. Sredi petdesetih let je oblast sprejela nove zakonske akte, ki so povsem na novo opredelili odnos države do kulturnih ustanov. Kot inačica delavskega samoupravljanja v tovarnah je bil uveden sistem družbenega upravljanja kulturnih ustanov. V kulturnih ustanovah so morali oblikovati upravne odbore (UO) kot najvišje organe ustanove. Oblastni organi so imeli pravico imenovati večino članov UO, le

manjši del pa so jih imenovali člani kolektiva sami. "Zunanje" člane, ki jih je v UO imenoval ustanovitelj, so izbirali v ustreznih komisijah CK ZKS in predsedstva Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, tako da so bili izbrani bolj po političnih in manj po strokovnih merilih.

Zahteve po zgolj politični ustreznosti posameznika so sicer sredi petdesetih let izgubile na veljavi in se je političnim zahtevam pridružila še strokovna usposobljenost kulturnega ustvarjalca in umetnika. Prevlada takih članov v UO pa je vseeno omogočala, da so imela v nesoglasjih med politiko in stroko še vedno večjo težo politična merila.

Ideološko vprašanje je bilo še vedno v ospredju, kar se je pokazalo v ustanovitvi ideološke komisije pri CK ZKS leta 1956 in v vrsti afer in obračunov s kulturniško opozicijo v petdesetih letih. V vodstvu ZKS pa se je že začela prepoznavati reformistična struja, ki se je v začetku šestdesetih let skupaj z intelektualno opozicijo (kar je bila novost) začela upirati beograjskemu centralizmu in srbskemu "hegemonizmu", nekaj kasneje pa previdno odpirati pot "liberalnim" reformam.

V osnovnih značilnostih se jugoslovanski in slovenski tip socializma tudi od petdesetih let dalje nista ločevala od tipa, kakršen je prevladoval v Sovjetski zvezi in v vzhodnoevropskih državah (enopartijski sistem, vodilna vloga ideologije pri arbitraži na vseh področjih družbenega življenja, prevlada politične elite nad drugimi centri moči). V praksi pa je že tedaj, še izraziteje pa v kasnejših letih, prihajalo do opaznih razlik: kazale so se v drugačnem tipu lastnine (družbena in ne državna, ob prevladujoči družbeni lastnini tudi dopuščanje zasebne), v višjem družbenem in osebnem standardu, večji (in vse hitrejši) usmerjenosti k potrošništvu, v določenih (v petdesetih letih še omejenih) oblikah idejnega pluralizma v kulturi, pa tudi na drugih področjih, v večjem upoštevanju ekonomskih zakonitosti, v decentralizaciji in nato krepitvi samostojnosti nacionalnih "partij" in suverenosti republik, v večji pluralnosti informacijskega sistema in v postopnem odpiranju v svet, ki se je začelo v petdesetih letih, v šestdesetih pa je v primerjavi z vzhodnoevropskimi državami "realnega" socializma postalo ena glavnih prednosti jugoslovanske, še zlasti pa slovenske družbe.

ISBN 961-90261-0-1

9 789619 026106